

İNGİLİZ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'NİN YIKILIŞ SÜRECİNE ETKİLERİ

Bengül BOLAT*
Ratip AYAZ**

ÖZ

İkili ilişkilerin kurulduğu XVI. yüzyılın sonlarından 1876 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı Devleti ile genelde ekonomik çıkarları açısından dostane ilişkiler sürdüren ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan İngiltere, bu tarihten sonra keskin bir politika değişikliğine giderek Osmanlı topraklarının parçalanması ve paylaşılması konusunda hem fikir olan güçlerin safına katılmış, hatta bu güçlerin en önde gelenlerinden biri olmuştur. Fransa'nın Katolikliği, Rusların ise Ortodoksluğu kullanarak, Osmanlı coğrafyasında kendilerine nüfuz alanları oluşturmalarından ilham alan İngiltere, yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasında siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda nüfuz edebileceği alanlar aramış, bu nedenle Nesturiler, Süryaniler, Keldaniler, Dürziler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi çeşitli Hristiyan gruplar arasında Protestan misyonerlik faaliyetlerini başlatmıştır. Osmanlı gayrimüslimleri arasında önce Protestan bir cemaat oluşturulmuş, daha sonra bu cemaatin hamiliği üstlenerek Osmanlı yönetimine baskı unsuru olarak kullanılmıştır. Özellikle eğitim alanında okullar ile yapılan misyonerlik faaliyetlerinde ileride Osmanlı Devleti'ne karşı isyan edecek kitlelerin lider kadrosu yetiştirilirken, tıbbi alanda yapılan misyonerlik faaliyetleriyle de azınlık tebaanın sempatisi kazanılmak istenmiş, siyasal, ekonomik ve kültürel amaçlı çalışmalar, misyonerlik marifetiyle dini çalışmalar gibi gösterilerek kamufla edilmiştir. İngiltere'nin misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirdiği coğrafi alan ile I. Dünya Savaşı sonrasında işgal ettiği bölgelerin büyük bir benzerlik taşıması, kamuflajı düşürüp gerçek niyetleri gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kelimeler: Anglikan, misyonerlik, konsolos, nüfuz alanı, Protestan, I. Dünya Savaşı.

* Doç.Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İ.İ.B.F, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: bblolat@ahievran.edu.tr

** Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: ratipayaz@gmail.com. (Bu çalışma, Ratip Ayaz'ın "İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri, (1838-1918)", Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Kırşehir, Nisan 2017 Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, adlı çalışması temel alınarak yapılmıştır.)

IMPACT OF THE ENGLISH MISSIONARY ACTIVITIES ON THE PROCESS OF THE OTTOMAN EMPIRE DOWNFALL PROCESS

ABSTRACT

Holding a friendly internship with Ottoman Empire as to its economical benefist generally from the end of 16th century to the Berlin agreement in 1876 in which bilateral relations were set up and supporting the Ottoman land integrity, the Britain from this date setting a clear change of politics, took its side with the powers that had the idea of breaking in to pieces and sharing the Ottoman lands. Even it became a leader of this powers. Using the French Catholics and Russians Orthodox, started on Protestant missionary activity between the Bulgarians, Armenians, Durzies, Chaldean, Suryaniens, Nesturians to find out a superiority in economics, culturel and politics by inspiring them in searching superlority on Ottoman lands. Firsty, a Protestant society had been formed among the non-moslem people and then it was used as a pressure moterial on the Ottoman administrator by holding the leader ship of this society. From the moment they arrived on Ottoman lands, missioners started a great job in covrage and became effective by the help of their schools, hospitals, printing house, assistance foundations, orphanages on the mon-muslim society, the greatest supports came from the English ambassoders and consuls, especiolly the future leader rebellions were brouht up in the missionary schools against Ottoman Empire, and in medical missionary activities, it was hoped to get attraction of the minority society. The political, economical and cultural activities were camoufloged as the religious activities by the missionary tricks. The great similarity between the missionary lands held by the English andoccupied lands by the English after World War I, removed the camouflage and displayed the real inteaion.

Keywords: *Anglican, missionaries, consuls, eminent domain, Protestant, Word War I.*

Giriş

Britanya'nın bol yağış alan iklimi nedeniyle güneşe hasret kalan ada halkı kendi coğrafyalarının dışında, hatta binlerce kilometre uzağında oluşturdukları emperyalist sistemle büyük bir sömürge imparatorluğu kurmayı başarmıştır. Adına “güneş batmayan imparatorluk”¹, da denen bu geniş coğrafyaya hâkim olan irade; kurduğu ekonomik, siyasal ve idari yönetim anlayışının yanında geliştirdiği politikalar ile de dünya siyasi arenasında uzunca bir süredir *oyun kurucu* olmayı başarabilmiştir. İlk bakışta demokrasinin beşiği, sanayinin merkezi ve modern diplomasinin

---

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*, İmge Yayınları, Ankara, 2012, s. 261.

mimarlarından biri olan İngiltere’de dinin ve dini kurumların sosyal yaşama ve siyasete pek te bir etkisi yokmuş gibi görünmesine rağmen, tarihsel sürece odaklanıldığında kimi zaman siyasetin dini şekillendirdiği, kimi zamansa dinin siyaseti belirlediği rahatlıkla görülebilmektedir. 1950 yılında Nobel Edebiyat Ödülü’nü alan ünlü İngiliz düşünürü Bertrand Russell’ın, “...bizim ülkemizde dinimiz Parlamento’dan çıkan bir yasa ile düzenlenmektedir...”², sözleri ile Uygur Kocabaşoğlu’nun “*Anglikanların Kabe’si İngiltere Parlamentosudur*”³ şeklindeki ifadeleri, İngiliz siyasetinin dine ve dini anlayışa yaptığı müdahaleyi görünür kılmaktadır. Ayrıca, İngiltere’de monarşinin “*dinin koruyucusu ve kilisenin başı*”⁴ olması, Kraliçe II. Elizabeth’in doğum günlerini Saint George Kilisesi’nde kutlaması, devlet protokolünde Canterburg ve York Başpiskoposlarının seçimle iktidara gelen başbakanıdan önce gelmesi⁵, Lordlar Kamarası’nda Anglikan Kilisesi’ne mensup ve oldukça ayrıcalıklı bir konumda 26 piskoposun bulunması⁶ gibi uygulamalar ise dinin de İngiliz siyasal hayatındaki etkisini ve gücünü gösteren örnekler olarak değerlendirilmektedir. Denizlerde kurduğu üstünlük, adada oluşturduğu güçlü bir sanayi, sömürgelere kadar uzanan hızlı bir ulaşım ve haberleşme ağı, İngiltere’nin bir dünya gücü olmasında ve bu gücün muhafaza edilip geliştirilmesinde etkili olan unsurların başında gelmektedir. Özellikle İngiliz yayılcılığının gelişiminde bilinen unsurların yanına misyoner kurumları ve bu kurumların faaliyetlerini de eklemenin gerektiği düşünülmektedir. Çünkü bu misyo ner kurumlar sadece din algısıyla hareket etmemiş, sahip oldukları dini misyonun yanında İngiliz milli çıkarlarına hizmet etmiş ve İngiliz siyasetiyle gayet uyumlu bir şekilde çalışmışlardır. Özellikle eğitim, sağlık ve sosyal yardımlaşma gibi konularda faaliyet gösteren misyoner kurumlar, gerek kraliyet gerekse İngiltere’nin yurtdışı diplomatik temsilcilikleri tarafından desteklenmiş, adeta diplomasinin bir parçası gibi görülerek, İngiliz siyasi ve kültürel yayılcılığının en önemli araçlarından biri olmuşlardır.

Misyon, Misyoner ve Misyonerlik

Yaygın olarak “*bir dini yayma görevi*”⁷, şeklinde tanımlanan misyon sözcüğü, farklı din mensuplarını kendi dinine kazandırmayı amaçlayan

² Bertrand Russell, **Neden Hristiyan Değilim**, İlke Yayınları, İstanbul, 1996, s. 7.

³ Uygur Kocabaşoğlu, **İngiliz Sicimi**, İmge Yayınları, Ankara, 1995, s. 140.

⁴ a.g.y.

⁵ Abdullah Uçar, **Misyonerler (Modern Haçlılar)**, Adım Matbaası, Konya, 2005, s. 51.

⁶ Resul Çatalbaş, **Majesteleri’nin Kilisesi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s.185.

⁷ Ömer Faruk Harman (Ed), **Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2005, s. 25.

derneğe ve Hristiyan olmayan coğrafyalarda Hristiyanlığı yayma faaliyetini yürüten kuruma⁸, verilen ismi karşılamaktadır. Genellikle Hristiyanlığı yaymak amacıyla faaliyet yürüten görevli kişilere misyoner⁹, bu faaliyetlerin tümüne de misyonerlik, denmektedir. İlk kez Pavlus tarafından Hristiyanlığın yayılması gayesiyle başlatılan misyonerlik faaliyetleri, Haçlı Seferleri sonrasında daha bilinçli ve sistemli bir yapıya dönüşerek, önce İslam'ın ilerleyişini durdurma, daha sonra ise onun medeniyet köklerini söküp atarak yayıldığı coğrafyaya yeniden hakim olabileme¹⁰ mücadelesine dönüşmüştür. XIV. yüzyılın hemen başlarından itibaren İslam'ın en önemli temsilcisi durumunda olan Osmanlı Devleti, hem sahip olduğu toprakların jeopolitik önemi hem de bu toprakların bir kısmının Hz. İsa'nın ve havarilerinin yaşadığı topraklar¹¹ olması nedeniyle misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya gibi ülkeler Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını artırabilmek için misyonerlerini kullanmış¹², Osmanlı tebaası olan Ermeni, Rum, Nesturi ve Süryani gibi Hristiyan azınlıklar üzerinde dini faaliyetlerin yanında bölücü ve kışkırtıcı faaliyetler birlikte yürütülmüştür. Bu faaliyetlerin büyük bir bölümü imparatorluğun geneline açılan eğitim kurumları ile maskelenerek, Osmanlı halkını inanç, örf, adet ve geleneklerinden uzaklaştırarak milli birlik ve beraberlik duygularını zayıflatmış, dolayısıyla imparatorluğun çözülüp parçalanma¹³, sürecini hızlandırmıştır. Balkanlarda Sırlar ile başlayan isyan dalgası bir *domino etkisiyle* yayılmış, oluşturduğu girdaba Yunanlılar ve Ermenileri de çekmiş, adı geçen unsurlar özerklik ve bağımsızlık taleplerinde bulunmuşlardır. Batı'nın bitmeyen Haçlı fikri temelinde şekillenen bu talepler büyük devletlerin Osmanlı içişlerine müdahale etmesiyle sonuçlanmış¹⁴, bölgede bu gün bile katlanmak zorunda kaldığımız ihtilal ve terörizmi¹⁵, besleyen gelişmelere yol açmıştır.

⁸ Osman Cilacı, **Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 30.

⁹ İbrahim Erkek, **Batı'nın Öncü Gücü Misyonerler**, Öncü Yayınları, Ankara, 2013, s. 13-14.

¹⁰ Şinasi Gündüz, **Misyonerlik**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s. 8, 47.

¹¹ Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 1-2.

¹² Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, Cilt 16, Özel Sayı, s. 172.

¹³ Tuncer Günay, **Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri**, Ankara Ticaret Odası, Ankara, 2004, s. 12.

¹⁴ Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri", **OTAM**, 2003, Sayı 14, s. 293, 317.

¹⁵ Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çalışmalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", **Bellekten**, 1985, Sayı 195, s. 652.

İngiliz Misyoner Kurum ve Kuruluşlar

Oliver Cromwell'in “dünyevi hiçbir yönetim, ona bağlı olan ulusal bir kilise olmadan, tam bir desteğe sahip olamaz” sözü ve I. Charles'ın “İnsanlar barış zamanlarında kılıçtan çok mihrap tarafından yönetilirler” anlayışından hareketle kilise, İngiltere'de her zaman etkisini korumuştur. Kamu hayatının, eğlencenin, yerel yönetimlerin ve vergilendirmenin merkezi olmuş, askeri eğitimler kilisenin avlusunda yapılmış, askeri malzemeler ve tapu kayıtları kilisede saklanmıştır. Eğitim, kilisenin tekeline alınmış, kitaplar piskoposlar tarafından sansür edilmiş, Oxford ve Cambridge'e mensup olmak çok az istisna dışında ruhbanla sınırlandırılarak, “*dinin uyrukları itaat altına alan*” gücü öne çıkarılmıştır. 1603 yılında bütün İngiliz vatandaşları devlet kilisesinin üyesi olmak zorunda bırakılarak muhalefet edenler para cezasına¹⁶, ihanet edenler ise direğe bağlanarak yakılma¹⁷ cezalarına çarptırılmıştır. Hem emperyalizmin hem de misyonerlik faaliyetlerinin “*altın çağı*” olan XIX. yüzyılda kilise, kültürel emperyalizmin öncülüğünü yaparak, devletin ve zengin burjuvazi kesiminin yayılma taleplerine uygun olarak yapılmış, maddi anlamda zenginleşmiş, emperyalist anlayışın içine entegre olarak dünyanın değişik bölgelerinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Batılı kapitalistler ve burjuva kesimi tarafından himaye edilen misyonerler, faaliyet sahalarındaki halkı sadece Hristiyanlığa davet etmekle kalmamış, aynı zamanda onların yaşam şekillerini ve alışkanlıklarını da değiştirmiş ve bu halkların Batı medeniyetinin sunduğu ürünlere talep oluşturulmasında¹⁸, etkin bir rol oynamışlardır. 1649 yılında kurulan *Society for the Propagation of the Gospel in New England* (New England'da İncil'i Yayma Topluluğu) adlı topluluk İngiltere'de misyonerlik amaçlı kurulan ilk topluluk olup, yine misyonerlik amaçlı kurulan ikinci topluluk ise *Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK)*, adlı kuruluştur. Türkçe ifadeyle “*Hristiyan Bilgisini İlerletme Teşkilatı*” olan SPCK, önceleri Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde yaşayanların dini hayatlarını desteklemek amacıyla 1698 yılında kurulmuş¹⁹ ve Anglikan Kilisesi'nin en yüksek idarecisi kabul edilen Kraliçe ve Canterbury Başpiskoposu²⁰ tarafından yönetilmiştir.

¹⁶ Vedat Şafak Yayı, “Anglikan Kilisesi'nin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, Cilt 3, Sayı 11, s. 489.

¹⁷ Christopher Hill, *İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 15, 102-103.

¹⁸ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 21-22.

¹⁹ Süleyman Turan, *Misyoloji: Hristiyan Misyon Bilimi*, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011, s. 65-66.

²⁰ Resul Çatalbaş, “Anglikan (İngiliz), Misyoner Teşkilatlar”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, Cilt 2, Sayı 2, s. 124.

İngilizlerin sömürge topraklarında önce ticaretle başlattıkları ilişkiler, açılan eğitim kurumları tarafından geliştirilmiş, “*London Missionary Society, Missionary Society*” gibi misyoner dernekleri tarafından desteklenerek²¹, egemen devletin politikalarına uygun bir zemin oluşturulmuştur. Almanya’da “*Alman ırkının hayatiyeti*”, Fransa ve İtalya’da “*Büyük devlet olmak mesuliyeti*” şeklinde formüle edilen sömürgecilik faaliyetleri, İngiltere’de ise “*İngiliz ırkının üstünlüğü*”²² şeklinde dile getirilmiş, yapılan işgal ve sömürüye kılıf uydurulmuştur. İngiliz sömürgeciliğinin bu kadar hızlı yayılmasında Evanjelik dinsel mezheplerin ve misyoner derneklerin oynadığı rol gittikçe artmış, özellikle Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), sivil toplum kuruluşlarının uyguladığı “*bilinçli modernleştirici*” proje ve yerli kültürlerin Anglikanlaştırılabileceği, düşüncesi²³ ile hareket edilerek, toplamda 233²⁴ misyoner kurumla İngiliz sömürgeciliğine hizmet edilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında ciddi ilk Protestan misyonerlik faaliyeti *İngiliz Church Missionary Society* (CMS), tarafından 1800 yılından itibaren başlatılmıştır. CMS misyonerleri, İslam dünyasını Hristiyanlığa taşıyabilmek için adına “*Şark kiliselerini diriltme*”, denen bir strateji izlemiş²⁵ ve Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren en büyük İngiliz Protestan²⁶ misyonerlik kuruluşu olmuştur. İngiliz misyonerleri Osmanlı coğrafyasında ilk aşamada özellikle Hindistan yolunun²⁷ üzerinde bulunan Suriye ve Filistin bölgesinde yaşayan Yahudiler ve farklı Hristiyan grupları arasında faaliyet göstermişlerdir. XIX. yüzyılın sonu itibariyle bölgede sadece Dürziler üzerinde başarılı olmuşlar, diğer unsurlar ve Müslümanlar arasında din ve eğitim alanında ciddi bir etki oluşturamamışlardır²⁸. Müslümanlar ve Yahudilerin dinlerine olan bağlılıkları, Katolik Hristiyanların arkalarında hem Papa’nın hem de Fransa’nın desteğinin bulunması, Ortodoks Hristiyanların ise arkalarında Rusya²⁹, gerçeğinin

²¹ Pierre Renouvin, **I. Dünya Savaşı ve Türkiye**, e Yayınları, İstanbul, 2004, s. 26.

²² Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 72.

²³ Niall Ferguson, **İmparatorluk Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği**, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

²⁴ Ömer Turan, **Avrasya’da Misyonerlik**, Asam Yayınları, Ankara, 2002, s. 5.

²⁵ Hans Lukas Kieser, **İskalanmış Barış (Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839 - 1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.71.

²⁶ Arzu Nurdoğan, “Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar”, **İslami Araştırmalar**, 2014, Cilt 25, Sayı 2, s. 76; Turan, **a.g.e.**, s.147.

²⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2011, Cilt 5, s. 211.

²⁸ Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. yüzyıl)”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı 10, s. 117.

²⁹ Salahi Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, **Osmanlı**, Ankara, 1999, Cilt 2, s. 143-144.

varlığı İngilizleri bu coğrafyada istedikleri sonuçları almakta oldukça zorlamıştır. Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini Mezopotamya, Suriye ve Filistin bölgesinde yoğunlaştıran İngiliz misyonerleri, aynı zamanda İstanbul, Antakya, Harput, İzmir, Bursa, Erzurum ve Antep gibi Anadolu kentlerinde de faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Yapılan misyonerlik faaliyetleri ile hem Protestanlığı yaymak, hem de buldukları bölgeyi İngiltere'nin siyasi ve askeri hamlelerine hazırlamak amacıyla³⁰, birçoğu ruhsatsız okul, hastane ve kilise kurmuşlardır. Bu kurumlarda bir yandan Hristiyan gruplar Protestan yapılmaya çalışılırken diğer yandan da isyana teşvik edilerek³¹, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetler yürütülmüştür. CMS, 1875 yılında kurulan “*Acem Misyonu*” ve 1882 yılında Bağdat ve Musul bölgesinde faaliyet gösteren “*Türk-Arap Misyonu*” eliyle bölgede oldukça etkili bir faaliyet yürütmüştür. 1903 yılı raporlarına göre bölgede cemiyete ait 141 misyonerin 183 yerli yardımcı ve 1111 muhbir ile birlikte çalıştığı, yine bölgede 75 okulda 4600 öğrenciye³² eğitim verildiği görülmektedir. İngiliz misyonerlik teşkilatları içerisinde kadın misyoner cemiyetleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Female Education Society* (FES), adlı kadın misyoner cemiyeti CMS'ye bağlı olarak 1851 yılından itibaren Filistin bölgesinden başlayarak özellikle Arap vilayetlerinde çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca İngiliz kadınları arasında herhangi bir cemiyetle bağlantısı bulunmayan ve hiç evlenmemiş bir grubun tamamen kendi imkanları ve şahsi münasebetleriyle Asya, Afrika ve Osmanlı coğrafyasının Arap vilayetleri ve Rumeli bölgesinde “kafirleri” Protestanlaştırmak amacıyla kayıt dışı³³ olarak misyonerlik faaliyetlerinde buldukları görülmüştür.

İngilizler tarafından kurulan bir diğer önemli misyonerlik kurumu da “*The Church's Ministry among Jewish People*” dir. Türkçe ifadeyle ismi *Yahudi Halkı Arasında Kilise Hizmeti Teşkilatı* olan bu cemiyet Anglikan Kilisesi'ne bağlı olarak 1809 yılında kurulmuş, Orta Doğu bölgesine duyulan ilginin artması ile Filistin'de hastane açarak bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini başlatmıştır³⁴. Osmanlı yönetimi açılacak hastanelerin halkın sağlık sorunlarının çözümüne katkı sunacağı gerekçesiyle ve ilk dönemlerde hekimlerin sadece tıbbi gayelerle geldiğini düşünerek hastane açılışlarını kolaylaştırmış, hatta bugün İsrail sınırlarında bulunan Safed Kasabası'nda İngiliz misyonerlerince açılacak olan hastanenin malzemelerini gümrük vergisinden muaf³⁵ tutmuştur. İngiliz misyoner teşkilatları arasında

³⁰ Günay, a.g.e., s. 199.

³¹ Erkek, a.g.e., s. 106-107.

³² Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s. 19.

³³ Nurdoğan, a.g.m., s. 81.

³⁴ Çatalbaş, a.g.m., s. 130.

³⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]**, Y..A...RES., Dosya No: 121, Gömlek No: 24, (14 Rebiülevvel 1321).

“*Church Pastoral aid Society (CPAS)*” önemli bir yere sahiptir. 1836 yılında kurulan ve Türkçe ifadeyle “*Kilise Pastoral Yardımlaşma Teşkilatı*” adını alan bu cemiyetin üyeleri arasında İngiltere’de dört kez başbakanlık görevinde bulunan ve “*Türk düşmanı*” olarak tanınan, William Ewart Gladstone³⁶, gibi ünlü İngiliz siyasetçileri de vardır. Gladstone, kendisinin dünyaya özel bir görev için gönderildiğine inanmış ve tıpkı misyonerler gibi amacının Tanrı devletini kurmak³⁷ olduğunu düşünmüştür. Anglikan Kilise’sinin en büyük yardım ve misyonerlik teşkilatı 1865 yılında Londra’da *Hristiyan misyonu* adıyla William Booth tarafından kurulan ve Kurtuluş Ordusu anlamına gelen *Salvation Army*’dir. 1878 yılında ordu düzeni örnek alarak yeniden yapılandırılan bu cemiyetin 113 ülkede³⁸, temsilcilikleri bulunmaktadır.

1844 yılında kurulan “*Young Men’s Christian Association Cemiyeti*” (YMCA= Hristiyan Genç Erkekler Cemiyeti), dünya genelinde yedi binden fazla merkeze ve bir milyon beş yüz bin üyeye ulaşarak³⁹, Şanghay gibi Uzak Doğu coğrafyasına kadar yayılmıştır. Bu cemiyetin Türkiye’deki faaliyetleri 1854 yılında başlamış, Türk ve Ermeni dillerinde kitap neşretmek, misyoner okullarına yardım etmek ve Protestan kiliseler kurmak amaçlarıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Bir süre sonra Ermeniler vasıtasıyla Türkiye’ye nüfuz edebilmek için “*Cenubi Asya Misyonlarına Yardım Cemiyeti*” kurulmuş, bu cemiyete bağlı olarak kiliseler ve misyoner okulları açılmıştır. İstanbul’da Rıza Paşa Yokuşu’nda kurulan *Bible Hause* (İncil Evi), adeta Türkiye’deki misyoner faaliyetlerinin karargahı⁴⁰ haline gelmiştir. Hamlin’in ifadesine göre, İstanbul’daki İncil Evi, New York ve Londra’dakiler kadar büyük bir yapıdır ve burada yirmiden fazla dile çevrilen Kutsal Kitaplar açıktan açığa satılabilmektedir⁴¹. Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine 1910 yılında başlayan ve Osmanlıca tüzüğünde “*gençleri çağın şartlarına göre yetiştirmek için onlara musiki, dil ve spor dersleri verme*” gibi masumane amaçlar taşıdığını iddia eden YMCA’nın İngilizce tüzüğündeki amacı ise “*Gençler arasında Hz. İsa’nın ideallerini ve Hristiyanlığı yaymak*” olarak açıklanmıştır. Türkiye’de Hristiyan azınlıklarda milli bilinç ve Amerikan sevgisini artırmanın yanında Müslümanları her türlü yöntemi kullanarak Hristiyanlaştırmaya çalışan

³⁶ Çatalbaş, a.g.m., s. 130-131.

³⁷ Taha Niyazi Karaca, **Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.77.

³⁸ Mehmet Bayraktar, “Dinlerarası Diyalog ve Misyonerlik”, **İslami Araştırmalar**, 2007, Cilt 20, Sayı 4, s. 396.

³⁹ Kazım Karabekir, **İstihbarat**, Berikan Yayınları, Ankara, 2004, s. 24.

⁴⁰ Ahmet Kahraman, **Dinler ve Misyonerler**, Ensar Yayınları, Ankara, 2009, s. 179-180.

⁴¹ Cyrus Hamlin, **Türkler Arasında Türkiye’deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej**, Kahverengi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 331.

cemiyet, önemli makamlardakileri etkilemek ve etkiledikleri kişileri önemli makamlara getirmek⁴², amacıyla hareket etmiştir. 1857 yılında YMCA'nın kızlar için muadili olan YWCA "*Hristiyan Genç Kadınlar Birliği*" kurulmuş⁴³, her iki cemiyet te aynı amaçlarla çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Dil ve ticaret derslerinin yanında çeşitli sportif faaliyetlerde de bulunan, Cumhuriyet döneminde de açık kalan ve halen değişik isimler altında çalışan bu birlikler I. Dünya Savaşı yıllarında taraf oldukları devletlere büyük destekler⁴⁴, sağlamışlardır.

İngiliz misyoner teşkilatları, farklı isimlerle anılsalar da birlikte hareket etmekte ve tek merkezden idare edilmektedirler. Bu teşkilatların iletişimini sağlayan, problemlerini çözen, misyoner yetiştiren ve dünyanın her yerinde faaliyetler yürütülmesine destek veren "*Partnership for World Mission*" (Dünya Mission Ortaklığı = PWM), adlı kuruluştur. İngiliz misyoner teşkilatları, PWM'nin değerlendirmesine göre "*Tanrı'nın krallığını ilan etmek, yeni inananlar yetiştirmek, vaftiz etmek, insanların sevgi ihtiyacını karşılamak, sosyal adaleti sağlamak, dünyayı yenilemek, dünyayı finanse etmek ve imanları kuvvetlendirmek için çaba gösteren kuruluşlar*", olarak görülmektedir. Bu bakış açısıyla misyoner kuruluşların dini ve insani hedeflerinin yanında "*dünyayı yenilemek ve dünyayı finanse etmek*" gibi mali ve siyasi hedeflerinin de olduğu, ortaya çıkmaktadır. Hatta mali ve siyasi hedeflerin diğer hedeflerin önüne geçtiği, başka bir ifadeyle siyasi hedefleri gerçekleştirmek için dini ve insani faaliyetlerin birer paravan olarak kullanıldığı görülmektedir. PWM'nin yanı sıra İngiliz misyoner teşkilatlar arasında iletişimi sağlayan "*Anglikan Danışma Meclisi*" ve "*Anglikan Piskoposlar Toplantısı*"⁴⁵ gibi kurumlar da bulunmakta olup, misyonerlik faaliyetlerinde takip edilecek stratejiler ve uygulanacak yöntemler sinod adı verilen meclislerde ve düzenlenen çeşitli konferanslarda⁴⁶ belirlenmektedir.

Misyonerler genellikle faaliyet sahalarına başka bir misyoner grubun girmesinden rahatsızlık duymalarına rağmen, kimi zaman da amaçlarına ulaşabilmek için aynı hedefte birleştikleri misyoner gruplarla birlikte hareket etmişlerdir. Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren en önemli İngiliz misyoner kuruluşlardan biri olan CMS, başlangıçta insan kaynakları

⁴² Ahmet Uçar, **İslam Dünyasında Misyoner Orduları**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014, s. 243-244.

⁴³ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 109.

⁴⁴ Kahraman, **a.g.e.**, s. 191.

⁴⁵ Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 122.

⁴⁶ Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, Cilt 12, Sayı 2, s. 258.

konusunda sıkıntı çekince destek Almanlardan gelmiş, CMS'nin ilk etapta toplam yirmi yedi misyonerinden yirmisi Alman Lutheran⁴⁷ Protestan Kilisesi'ne bağlı misyonerlerden tedarik edilmiştir. İngiltere ve Almanya arasındaki yardımlaşma ilerleyen dönemde de sürmüş, kutsal yerler üzerinde Avrupa'nın himayesini sağlaması düşünülen ve Doğudaki kadim kiliselerin birleşmesi için bir örnek olabilecek gelişme, Kudüs'te ortak bir Protestan Piskoposluğu kurma çalışması olmuştur. Kudüs Piskoposunun ilk olarak İngiltere tarafından ve sonraki dönemde ise Prusya ile dönüşümlü olarak atanması ve daima Anglikan Kilisesi'nin yönetimi altında Canterbury Başpiskoposluğu'na bağlı kalarak faaliyette bulunması kararlaştırılmıştır⁴⁸. Anglikan Kilisesi'nin faaliyetleri ilerleyen dönemlerde Amerikalılar tarafından da desteklenmiş, İngiliz Kilisesi'nin Anadolu'daki bazı faaliyetleri American BOARD misyoner teşkilatı ile koordineli bir şekilde yürütülmüştür⁴⁹. Misyoner cemiyetleri arasındaki çalışmaları artırabilmek amacıyla İsviçre'nin Cenevre kentinde "*Santral Enternasyonal Komitesi*" adında ortak bir cemiyet kurulmuş, 1911 yılında Hindistan'ın Luknov şehrinde yapılan misyoner konferansından sonra ise misyoner cemiyetler arasındaki birlik ve beraberlik⁵⁰, daha çok artmıştır. Örneğin; 1912 yılında Kayseri'de İngilizlerce açılan ve eğitim süresi altı yıl olarak belirlenen bir okulda görev yapan öğretmenler Ayntab ve Haçin'deki Amerikan okullarından mezun olan⁵¹ öğrenciler arasından seçilmiştir. İngiliz misyonerleri ile Amerikalı misyonerler arasındaki birlikteliğin yanında iki ülkenin konsoloslukları arasındaki birliktelik te oldukça dikkat çekmektedir. 03 Şaban 1333 (16 Haziran 1915) tarihinde Lübnan'ın Birmana Karyesi'nde bulunan İngiliz misyonerlerine ait olan kurumlar mahalli yetkililerce kapatılmış ve bulunan suç aletleri toplatılmıştır. Bu gelişme üzerine Osmanlı yönetimi İngiliz Konsolosluğu adına Amerikan Konsolosluğu tarafından protesto⁵² edilmiştir. Osmanlı yönetimi, I. Dünya Savaşı nedeniyle 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916) tarihinde kiliseler hariç, İngilizler ve müttefiklerine ait tüm hayır kurumları ve misyoner kuruluşlarını kapatmıştır⁵³.

⁴⁷ Arzu Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları II", *Dini Araştırmalar*, 2014, Cilt 17, Sayı 44, s. 17.

⁴⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 73-79.

⁴⁹ Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Sayı 25, s. 174.

⁵⁰ Uçar, *a.g.e.*, s. 18.

⁵¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s. 262.

⁵² BOA, MV., Dosya No: 198, Gömlek No: 53, (03 Şaban 1333).

⁵³ BOA, HR.HMŞ.İŞO., Dosya No: 89, Gömlek No: 8, (27 Mart 1332).

İngiliz Misyoner Okulları ve Amaçları

İngiliz misyonerler Anadolu'daki faaliyetlerine öncelikle İzmir'den başlamışlar, zamanla Anadolu'nun içlerine yönelmişlerdir. İzmir'deki ilk İngiliz Okulu İngiliz tebaası Rumlar tarafından 1733 yılında açılmıştır. İngiliz Sefarethanesince himaye edilen⁵⁴ ve Rum ailelerin çocuklarına mahsus olan bu okulun, 1902 yılında 6 öğretmen ve 312 öğrencisi bulunmaktadır. XX. yüzyıl başlarında İzmir'de 6'sı ilkokul, 2'si ortaokul, 7'si lise ve 1'i de yüksekokul seviyesinde eğitim veren toplam 16 İngiliz Okulu bulunmaktadır⁵⁵. İngiliz misyonerler İzmir'den sonra başkent İstanbul'a yönelmiş, İstanbul'daki ilk İngiliz Okulu olan *Free Church Scotch Mission'u* 1842 yılında açmışlardır. Bir tıp okulu olarak tesis edilen okul, 2 Haziran 1873 tarihinde İngiliz Sefaretinin müracaatı ve Osmanlı makamlarınca gerekli iznin verilmesiyle, Musevi çocuklarına mahsus bir kimlik kazanmıştır. Yine İngiliz Sefaretinin isteği üzerine 18 Eylül 1896 tarihinde yetim çocuklar için okul binasına ek bir bina inşasına izin verilmiş, sadece Lehistan kökenli Musevi çocuklarına mahsus bir hale dönüşen bu okulun bahçesinde bir dispanser ile yetimhane bulunmaktadır. İstanbul'da İspanya kökenli Musevi çocuklara Protestanlığı öğretmek amacıyla 1845'te Hasköy Aynalıkavak'ta London Jews Society adlı misyoner cemiyeti tarafından kurulan *London Jews Society English School* ise ilkokul seviyesinde faaliyet gösterip, sadece gündüzlü ama hem kız hem de erkek öğrencilere ücretsiz olarak eğitim vermiştir⁵⁶. İstanbul'da İngiliz misyonerlerince açılan ve Musevi çocuklarına hizmet veren okullar arasında müdürlüğünü bizzat İngiliz büyükelçisinin yaptığı 1858 yılında Beyoğlu'nda kurulan *High School* ile arsası bizzat Sultan Abdülmecid tarafından ihsan edilen 1859 yılında *Church of Scotland Scotch Mission* adlı ilkokul da bulunmaktadır. Ruhsatsız olarak faaliyet gösteren bu okulun İstanbul Kumkapı İncirdibi Mahallesi'nde 1887 yılında İngilizler tarafından açılan *English Mission House*, İngiliz Hayrathanesi adıyla bilinen eğitim kurumu ise; öksüz kız çocukları için *Friend Society* adlı misyoner kurum tarafından açılmıştır⁵⁷. İngiliz misyonerleri etkinlik sahalarını Anadolu'nun iç kesimlerine kadar yaymaya çalışmışlar, Ermeni tebaayı hedef alarak Kayseri'de de okul açmışlardır. Ermenice ve Ermeni Tarihi'nin hemen her sınıfında işlendiği ve öğretim süresi altı yıl olan bu okul, 1912 yılında Kayseri'nin, Develi ilçesi, Everek-Fenese Köyü'nde erkek ve kız yetimhanesi ile birlikte açılmıştır. Şura-yı Devlet tarafından izin

⁵⁴ Mutlu, a.g.e., s. 236.

⁵⁵ Erkan Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde*, 2014, Sayı 12, s. 144-145.

⁵⁶ Cevizliler, a.g.m., s. 131-132; Mutlu, a.g.e., s. 258.

⁵⁷ Mutlu, a.g.e., s. 259; Cevizliler, a.g.m., s. 132-134.

verilmemesine rağmen, bu kurumlar inşa edilmiştir. Barker adındaki İngiliz misyoner, satın aldığı tarla üzerinde ruhsatsız olarak okul inşaatını başlatmış, Osmanlı makamlarının müdahalesini önlemek için de inşaata İngiliz bayrağı çekmiştir. Bu okulların dışında Bursa’da Karahisar-ı Sahib, Kubbeli Mahallesi’nde Amerikan Devleti tarafından da himaye edilen James Mc Naughton adlı bir İngiliz misyoneri tarafından bir okul ve mabet yaptırma isteği inşaat alanının Müslümanlara ait hanelere yakınlığı gerekçesiyle reddedilmesine rağmen, okulun İslam hanelerine bakan camları renkli yapılmak şartıyla gereken izin alınmıştır. Bu kurumların dışında İngilizler, İskoçya-İrlanda Ruhban Cemiyeti tarafından 1881 ve 1886 yıllarında Antakya’da iki okul ve Maraş’ta bir yetimhane açmışlardır. 1840 yıllarında İdlib Kazası’nda açılan Protestan Okulu, yerel yöneticiler tarafından kapatılınca İngiltere’nin Halep Konsolosu devreye girerek okulun açılmasına çalışmıştır. Bağdat’ta ise 1896 yılında İngiliz misyoner Parefit tarafından Protestan Kilisesi içerisinde hem iptidai, hem de rüştiye derecelerinde eğitim verecek 10 sınıflı bir okul inşa etmek için ruhsat almıştır. Okul 1905 yılındaki bilgilere göre 74 öğrenci ve 5 öğretmen ile faaliyetini sürdürmüş ve okula yasak olmasına rağmen 4 Müslüman öğrenci⁵⁸ de devam etmiştir.

XX. yüzyıl başlarında İstanbul, Rodos ve Selanik’te 6 eğitim kurumuna⁵⁹ sahip olan İngilizler, okul açma politikasında önceliği Orta Doğu’ya vermişlerdir. Bu tercih ile önce bölgedeki çeşitli unsurlar arasında milliyetçiliğin alevlendirilip Osmanlı Devleti’nin bölünmesi ve sonrasında Orta Doğu petrollerine⁶⁰ sahip olabilmek hedeflenmiştir. Bu eğitim kurumlarında çalışan misyonerler, Ermeni, Rum, Bulgar ve Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde⁶¹ daha sonraki süreçte adı geçen ulusların Osmanlıya karşı çıkardıkları isyanlarda oldukça etkili görevler üstlenmişlerdir. XIX. yüzyılda Araplar arasında da yabancı okullar aracılığı ile Osmanlı aleyhtarı propagandalar yapılmış, özellikle Suriye’deki Protestan ve Cizvit kolejlerinde yetişen öğrenciler, ileriki dönemlerde Arap milliyetçiliğinin liderleri olmuşlar ve bu bölgelerin Osmanlıdan ayrılmasında, etkin bir rol oynamışlardır⁶². XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında daha çok Mezopotamya ve Ege bölgesinde yoğunlaşan İngiliz

⁵⁸ Mutlu, **a.g.e.**, s. 260-263.

⁵⁹ Adnan Şişman, “XX. Yüzyıl Başlarında Rumeli ve Adalardaki Yabancı Müesseseler”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2008, Sayı 1/1, s. 6.

⁶⁰ Cevizliler, **a.g.m.**, s. 130.

⁶¹ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt 30, s. 197; J.S. Shaw- E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, e Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt 2, s. 303.

⁶² Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, **Türkler**, 2002, Cilt 14, s. 178.

Okulları başta İstanbul, Antakya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa ve Antep gibi Anadolu kentlerinde de açılmaya başlamış, 1902-1903 yıllarında ruhsatlı ve ruhsatsız okul sayısı 182'ye ulaşmıştır. Bu okullardan 23 tanesinin İstanbul, İzmir ve Selanik kentlerinde geri kalan 159 tanesinin ise İngiltere'nin büyük bir ehemmiyet verdiği Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da, olması oldukça dikkat çekicidir⁶³. İngiliz misyonerleri sadece gayrimüslimler üzerinde değil, zaman zaman Müslüman çocukları üzerinde de misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Osmanlı yönetimince Suriye'nin Kerek Kasabası'nda İngilizlerin Müslüman çocukları arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu öğrenilince⁶⁴, kasabaya bir iptidai mektebi açılması ve İngilizlerin bölgede oluşturacağı zararlı faaliyetlere karşı bölge halkına nasihat etmek amacıyla mahalli ulemeden uygun bir kişinin iki bin kuruş maaşla maarif müfettişliğine atanması sağlanmıştır⁶⁵. İngilizler özellikle Kudüs bölgesine ilgi duymuş, misyonerlik faaliyetleri kapsamında hemen her fırsatta İslam köyleri gezilerek Hristiyanlık propagandası yapmış ve dini kitaplar dağıtmışlardır. Hatta bu faaliyetler için yerel halktan uygun kişiler de para karşılığında⁶⁶ çalıştırılmıştır. Misyonerler genellikle halkın cehaletinden yararlanmışlar, bu durumu kendi lehlerinde kullanmışlardır. Osmanlı yönetimi özellikle bu konu ile mücadele etmeyi gerekli görmüş, halkın misyoner kurumlara olan ilgisini ortadan kaldırabilmek için hem modern eğitimin hem de sağlam bir din eğitiminin gerekliliğini kavramıştır. Suriye bölgesinde yaşayan bazı Müslüman ahali ve aşiretlerin misyonerlerce çok kolay bir şekilde kandırılması üzerine 6 Eylül 1885 tarihinde Meclis-i Vükela, Müslüman halkın ve özellikle çocukların dini konularda yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla uygun yerlere cami, mescit ve okulların açılması ile bölgeye seyyar öğretmenler gönderilmesine dair karar almıştır. Bu öğretmenlerin sayısının 15 ile 20 kadar olması ve her birine 1000'er kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷. Osmanlı Devleti'nin azınlık okulları üzerinde denetimini artırabilmek için birçok düzenleme yapması ve yasal zorunluluk getirmesine rağmen, Batılı ülkelerin desteği, kapitülasyonların etkisi, denetim işini yapabilecek yeterli uzmanın eksikliği ve daha birçok nedenden dolayı bu okullar üzerinde tam bir denetim sağlanamamıştır. 1887 yılında kurulan Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Müfettişliği'nin uzun bir süre sadece bir personel⁶⁸ ile hizmet verdiği

⁶³ Cevzîliler, **a.g.m.**, s. 152.

⁶⁴ BOA, MV., Dosya No: 79, Gömlek No: 102, (12 Şevval 1311).

⁶⁵ BOA, BEO, Dosya No: 327, Gömlek No: 24485, (05 Cemaziyelevvel 1311).

⁶⁶ BOA, DH.MKT., Dosya No: 1469, Gömlek No: 117, (29 Rebiülevvel 1305).

⁶⁷ **Osmanlı Belgelerinde Suriye**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2013, s. 394-395.

⁶⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2013, s. 243.

düşünüldüğünde sayıları toplamda binlerle ifade edilen azınlık, yabancı ve misyoner okullarının denetiminin sağlıklı bir şekilde yapılamayacağı görünen bir gerçektir. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girince 18 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela kararına göre bütün düşman devletlerin kurumlarına olduğu gibi İngiliz okul ve müesseselerine de el konularak misyonerler de yurt dışına çıkarılmış, Cumhuriyet döneminde ise İngiltere sahip olduğu okul binalarını Milli Eğitim Bakanlığı'na⁶⁹ devretmiştir.

Sağlık Kuruluşları

Sağlık kurumları misyonerlerin en çok önem verdiği ve en büyük başarıların beklendiği kurumlar arasındadır. Özellikle geri kalmış coğrafyalarda modern tıbbi donanımlarla ücretsiz olarak yürütülen sağlık misyonu, en çabuk sonuç veren çalışmalar olarak görülmüştür. Doktor ve hasta arasında kurulan duygusal bağ ve tedavi sonrasında şifa bulunması halinde doktora duyulan minnettarlık, bu misyonu yürütenlerin işini oldukça kolaylaştırmıştır. Misyonerlik teorisyenlerinden Anna Milligan'ın "*insanın olduğu yerde acılar, acıların olduğu yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır*"⁷⁰ sözü, tıp biliminin misyonerlik faaliyetlerine alet edildiğinin en bariz örneklerindedir. Tıbbi misyonerler, asıl misyonerler için öncü bir güç olarak görülmüş, meslekleri itibarıyla "*batıl, hurafe ve çeşitli itikatları yok etme kisvesi altında*" saf insanları misyonerlerle irtibat kurmaya alıştırma görevini yerine getirmişlerdir. Bu amaçlarla görevlendirilen ilk tıbbi misyonerler 1819'da Hindistan'a gönderilmiş, birkaç yıl sonra da başka bir misyoner Çin'e giderek faaliyetlerine başlamıştır. Günümüzde çağdaş hemşireliğin öncüsü kabul edilen *Flornance Nightingale'in*, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı (1853-1856), yıllarında beraberinde getirdiği gönüllü hemşireler ve rahibelerle Anglikan misyonerliğine destek olmasının ardından, CMS bünyesinde ilk kadın doktor-misyoner de 1895 yılında Kahire'ye gönderilmiştir⁷¹. İslam dünyasındaki cehaletten kaynaklanan bir bakış açısı sonucunda Batılı bireylere ve Hristiyanlara neredeyse her şeyi bilen insanlar gözüyle bakılmıştır. Bu yanlış kanının oluşmasında tıp ve eczacılığın genelde gayrimüslimler tarafından icra edilmesinin de rolü vardır. İslam dünyasında yirmi beş yılını geçiren G. Wyman Bury'nin "*yerel halk Hristiyan olduğum için benden daha fazla tıbbi yardım istedi*"⁷², şeklindeki ifadesi bile aslında cahil halkın misyonerlere

⁶⁹ İnan, a.g.e., s. 52-53; İlknur Haydaroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", *Türkler*, 2002, Cilt 14, s. 185.

⁷⁰ Günay, a.g.e., s. 155.

⁷¹ Uçar, a.g.e., s. 24; Çatalbaş, a.g.m., s. 173; Nurdoğan, a.g.m., s. 89.

⁷² G. Wyman Bury, *Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*, Destek Yayınları, İstanbul, 2011, s. 87.

bakışını değerlendirebilmemiz için bir fikir sunmaktadır. Bir misyoner doktorun, “Eğer bir Hristiyan gitse de onlara İncil’den bahsetse mutlaka taşlanırdık. Fakat kıymet itibariyle bir peniden daha az olan ölçülük ilaç, yirmi cahil Arap Müslüman’ın gerçeği işitmesinde daha basit ve müessir oldu.” şeklindeki ifadesi, aslında tıbbi misyonun amacının sadece hastaları tedavi etmek değil, derdine şifa arayan insanların bu zor durumundan yararlanarak onlara dini telkinleri kolaylıkla yapabilmek için hekimliği kullandıklarını göstermektedir. Arabistan’da doktorluk yapan misyonerlerden Paul W. Harrison’un, “biz Arabistan erkeklerini ve kadınlarını Hristiyan yapmak için burada bulunuyoruz”⁷³ şeklindeki ifadesi de yukarıdaki görüşleri destekler niteliktedir.

1897 yılına ait devlet salnamesine göre tüm Osmanlı coğrafyasında 88 adet hastane olduğu ve bu hastanelerde 169 tabip ve cerrahın, 31 rahibenin, 175 memurun ve 547 hademe ve çeşitli görevliler ile toplamda 922 personelin görev yaptığı görülmektedir. Aynı istatistiklerde hastanelerde toplam 3041 adet yatak kapasitesi bulunduğu ve bu hastanelere 1897 yılında toplam 29763 hastanın kabul edildiği, bunlardan toplam 24020 kişinin tedavi edildiği, 4059 kişinin vefat ettiği ve 1084 kişinin değişik sebeplerle hastaneden ayrıldığı⁷⁴ belirtilmektedir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere doğu ülkelerinde birçok sağlık probleminin yaşanması, hasta sayısının çokluğu, hekim sayısının yetersizliği ve tedavinin geleneksel yollarla yapılması, misyonerleri tıbbi alana yönlendiren en önemli nedenlerden biri olmuştur. Osmanlı topraklarında faaliyete başlayan ilk misyoner hekim, 1833 yılında Beyrut’a gelen Dr. Asa Dodge’dır. İlerleyen dönemlerde imparatorluk coğrafyası birçok hekimin ilgisini çekmiştir. İlk gelenler önceleri “gezici hekimlik” yaparak⁷⁵ işe başlamışlar, sonradan klinik, hastane ve dispanser gibi kurumlar açarak çok geniş bir alanda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İngilizler hayır kurumları içerisinde en çok hastanelere önem vermişlerdir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İzmir’de “British Sea Man’s Hospital” adlı hastane, Yafa’da “Church Missionary Society”nin dispanserleri, Amman’da “British Syrian Mission” un küçük bir hastanesi, Lübnan’da “Friends of Foreign Missions” un iki hastanesi ve birer eczanesi bulunmaktadır. Taberiye’de “Free Church of Scotland Jewish Mission” cemiyetinin hastanesi, Nazereth ve Şam’da “Edinburgh Medical Mission” cemiyetinin kurduğu sağlık ocakları, İsrail bölgesinde “Mildway

⁷³ Necmettin Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, **Osmanlı**, Ankara, 1999, Cilt 5, s. 334; Güngör, a.g.e., s. 65; Günay, a.g.e., s. 156.

⁷⁴ Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yılı 1897**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 51.

⁷⁵ Uygur Kocabaşoğlu, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları”, **Osmanlı**, Ankara, 1999, Cilt 5, s.344.

Medical Mission” cemiyetinin oluşturduğu bir doktor ve altı hemşireden oluşan gezici sağlık kurumu faaliyet göstermiştir. Kudüs’te oldukça donanımlı iki hastane açılmış, İsrail ve Ürdün bölgesinde önemli sayıda İngiliz doktoru⁷⁶ çalışmıştır. Hekimlerin misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu tespit edildiğinde ise Osmanlı yönetimince çeşitli tedbirler alınarak misyonerlik faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. Suriye Vilayeti’nin Kerek Kasabası’nda hastane açmak isteyen İngiliz misyonerlerinden Johnson ve Forder adlı kişilerin talepleri Londra’da faaliyet gösteren Türkistan Cemiyeti Azası olmaları ve fesat çıkarma amacıyla oldukları gerekçesiyle 23 Recep 1313 (09 Ocak 1896) tarihinde reddedilmiştir⁷⁷. Sadareten gelen emirle adı geçen kişiler zararlı faaliyetlerinden dolayı 30 Ramazan 1313 (15 Mart 1896) tarihinde bölgeden uzaklaştırılmıştır⁷⁸. Alınan tedbirler bölgede misyonerlik faaliyetlerini engellemek için yeterli olmamış, 02 Muharrem 1317 (13 Mayıs 1899) tarihinde yine Kerek’te ahaliden hiç Protestan olmamasına rağmen Doktor Johnson’un eczacısı ve tercümanı ile birlikte Protestanlık vaazları verdiği ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu görülmüştür⁷⁹. Osmanlı yönetimi misyoner doktorların faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla misyoner doktorların yerine 07 Safer 1321 (05 Mayıs 1903) tarihinde Türk doktorların atamalarını yapmıştır⁸⁰. Ülkedeki sağlık konusundaki yetersizlikler her zaman misyonerlere açık bir kapı bırakılmasına neden olmuş, 3 Haziran 1912 tarihinde çıkarılan irade ile Bağdat’ta İngiliz tebaasından Friedric Johns’a ait olan bir arsa üzerinde CMS tarafından bir hastane⁸¹ yapılmasına izin verilmiştir.

Yetimhaneler

Anne ya da babasını kaybeden ve bakacak kimsesi bulunmayan çocukların bakımı ve eğitimi ile ilgilenilmesi takdir edilecek bir durumdur. Ancak; misyonerlerin amaçları arasında bu çocukların bakımı ya da eğitiminden ziyade, kimsesiz çocukları kendi dini ve siyasi kalıplarında yetiştirebilme gayreti ön plana çıkmaktadır. Küçük yaşlarda misyoner kurumlarda endoktrine edilen (beyni yıkanan), yetim ve yardıma muhtaç çocuklar, beklenen kıvama gelince kendi toplumlarına gönderilerek

⁷⁶ Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 88.

⁷⁷ BOA, Y..PRK.UM., Dosya No: 34, Gömlek No: 35, (24 Recep 1313).

⁷⁸ BOA, A.}MKT.MHM., Dosya No: 605, Gömlek No: 18, (30 Ramazan 1313).

⁷⁹ BOA, DH.MKT., Dosya No: 2202, Gömlek No: 59, (02 Muharrem 1317).

⁸⁰ BOA, DH.MKT., Dosya No: 703, Gömlek No: 7, (07 Safer 1321).

⁸¹ Mutlu, a.g.e., s. 264.

misyonerlik faaliyetlerinin devamı sağlanmıştır. Toplumları “*dizayn etmek*” için “*tohum ekmek*” olarak değerlendirilen bu yöntem, misyonerler tarafından yüzyıllardır kullanılan bir metot olmuştur. Bu nedenle de yardıma muhtaç toplumlarda en zayıf grubu oluşturan çocuklar, misyonerlerin ilk hedefi⁸² haline gelmiştir. 1895 yılından itibaren Ermeniler arasında İngilizlere duyulan ilgi artmış, İngilizler 1898 yılında Maraş'ta kızlar ve erkekler için ayrı ayrı olmak üzere iki yetimhane açmışlardır. Erkekler için açılan yetimhanenin adı Ebenezer, kızlar için açılan yetimhanenin adı ise Beulah'dır. Bu yetimhanelerde çocuklara ticaret ve fırıncılık gibi mesleki eğitimler de verilmiş, Birinci Dünya Savaşı başlayınca bu iki kurum Amerikalılara devredilmiş, ancak faaliyetleri yine İngilizler tarafından yürütülmüştür⁸³.

Yabancıların açmış olduğu yetimhanelere maddi imkânsızlıklar nedeniyle bazen Müslüman ailelerin de çocuklarını verdikleri⁸⁴ görülmektedir. Misyonerlerin Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde özellikle kimsesiz çocuklar üzerinde faaliyet göstermeleri işlerini daha kolay bir hale getirmektedir. Diyarbakır'da misyonerlerin gizlice çocuk toplamaları ve okul açmak gibi faaliyetlerinin önlenmesine dair uyarılar yerel yöneticilere iletilmiş, özellikle Suriye bölgesinde Rus, İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerlerce insani hizmet görünümünde yetimhanelerin açıldığı, ancak bu faaliyetlerin gerçek amacının yetim çocukları adı geçen ülkelere aşırma⁸⁵ olduğuna dikkat çekilmiştir. Eğitim ve sağlık alanlarında olduğu gibi yetimhane konusunda da Osmanlı vatandaşları arasında hiçbir ayırım yapılmamış, devletçe açılan kurumlardan herkesin yararlandırılması amaçlanmıştır. Devlet imkânlar dâhilinde yeni yetimhaneler açarak vatandaşlarını misyonerler kurumlarına muhtaç olmaktan kurtarmak istemiştir. Ayrıca fakir ve kimsesiz çocukların eğitimden mahrum kalmalarını önlemek için Maarif Nezareti'nce alınan bir kararla sultani mekteplerine giden, ekonomik şartları iyi olmayan öğrencilere ders kitaplarının ücretsiz olarak verilmesi ve ihtiyaç sahiplerine Hilali Ahmer (Kızılay), vasıtasıyla ulaştırılması istenmiştir⁸⁶.

⁸² S. A. Hajdari, “Tarihi Süreç İçerisinde Misyonerlik ve Misyonerlerin Yetim Faaliyetleri”, **İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi**, 2016, s. 3.

⁸³ Mustafa Çabuk, **Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları**, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş, 2008, s.128.

⁸⁴ Zeki Salih Zengin, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, **Belleten**, TTK Yayınları, Ankara, 2007, Sayı 261, s. 628.

⁸⁵ **Osmanlı Belgelerinde Suriye**, s. 406.

⁸⁶ **Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2014, s. 343.

Misyoner Yayınlar

Misyonerlerin, fikirlerini muhataplarına anlatabilmelerinde, çıkardıkları yayınların, bastıkları kitap ve dergilerin önemi oldukça büyüktür. Bu nedenle misyonerler matbuat konusuna büyük bir hassasiyet göstermiş, 1706 yılından itibaren Suriye bölgesinde Halep ve Beyrut'ta izinsiz olarak Arapça ve Fransızca kitaplar⁸⁷ basmışlardır. Anglikan misyonerliğinin öncü kuruluşu CMS, bu işe de öncülük etmiş, 1815'te bir İngiliz sömürgesi olan Malta'da kurduğu matbaa ile tüm Akdeniz bölgesinde yapılan misyonerlik faaliyetlerini bu merkezden idare etmiştir. Hristiyanlıkla ilgili bazı eserlerin Osmanlıca, Ermenice, Arapça, Yunanca ve diğer dillerde basımı yapılmış, Yunan din adamlarının yanında Alman, Rus ve İngiliz konsoloslarının misyonerlere verdiği diplomatik destek sonucunda 1819 yılında İncil'in birçok dilde çevirileri yayınlanmıştır. Malta'daki bu matbaa sadece İngiliz misyonerler tarafından değil, Amerikalı misyonerlerce de kullanılmıştır. 1881 yılına kadar Amerikalı misyonerler tarafından Malta, İzmir ve İstanbul matbaalarında 358'i Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe, 172'si Rumca ve 100 tanesi de Bulgarca olmak üzere toplam 725 adet kitap basılmıştır. XIX. yüzyılın sonuna kadar toplamda 600 milyon sayfadan fazla kitap, risale, broşür ve süreli yayın basımı gerçekleştirilmiştir⁸⁸. Osmanlı idaresi sadece İslam dini ve onun kutsal değerlerine karşı saygısızlık yapılan eserler⁸⁹ ile devlet aleyhinde bölücülük yapan siyasal içerikli kitap, dergi ve gazetelere yasak getirmiş, hatta bazılarının yurt içine sokulması Maarif Nezareti'nce 28 Şaban 1306 (28 Nisan 1889) ve 17 Muharrem 1316 (7 Haziran 1898) tarihlerinde yasaklanmıştır⁹⁰. Maarif Nezareti'nce 28 Şaban 1319 (10 Aralık 1901) tarihinde ruhsat verilen ve zararlı içeriği bulunmayan başta İncil⁹¹ olmak üzere, birçok dini kitap ve risalenin basımı ve dağıtımı rahatlıkla yapılmış, şüpheli görülenler ise yapılan incelemelerden sonra 17 Zilhicce 1321 (05 Mart 1904) tarihinde sahiplerine iade edilmiştir⁹².

İngiltere ve Fransa bölgedeki emperyalist hedeflerini gerçekleştirebilmek için basın yayın organlarından yararlanmış hatta bizzat konsoloslukların maddi yardımıyla gazeteler neşredilmiştir. Lübnan'da yayınlanan Lisan el-Hal isimli gazete, yayınlarında İngilizlerin kuvvet ve

⁸⁷ Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2006, Cilt 4, Sayı 7, s. 293.

⁸⁸ Uçar, **a.g.e.**, s. 39.

⁸⁹ **BOA**, DH.MKT., Dosya No: 1397, Gömlek No: 1, (08 Cemaziyevvel 1304); İ.DH., Dosya No: 1015, Gömlek No: 80128, (15 Rebiülahir 1304).

⁹⁰ **BOA**, MF.MKT., Dosya No: 108, Gömlek No: 83, (28 Şaban 1306); MF.MKT., Dosya No: 398, Gömlek No: 58, (17 Muharrem 1316).

⁹¹ **BOA**, TFR.I.MN., Dosya No: 197, Gömlek No: 12, (28 Şaban 1319).

⁹² **BOA**, MF.MKT., Dosya No: 594, Gömlek No: 19694, (17 Zilhicce 1321).

azametine vurgu yaparak, İngiliz misyonerliğine⁹³ hizmet eden en önemli basın yayın araçlarından biri olmuştur. Osmanlı topraklarında 1839 ile 1876 yılları arasında Türkçe ve azınlık dillerinde birçok gazete ve dergi neşredilmiştir. Türkçe 163, Fransızca 80, Ermenice 61, Rumca 38, Bulgarca 32, Yahudice 25, Arapça 23, İtalyanca 8, İngilizce 6, Romence 2, Farsça 2, Sırpça 2, Arnavutça 2, olmak üzere azınlık dillerinde toplam 281 adet gazete ve derginin⁹⁴ çıkarılması da misyonerlerin *Osmanlı yönetimi basına yasak getirdi* iddialarını çürütür cinstendir. Gayrimüslim basın, Batı'daki gelişmelerden de etkilenecek milletleşme konusunda kendi cemaatlerini bilinçlendirmiş, Osmanlı Devleti'nin dağılışında en önemli etkenlerden biri⁹⁵ olmuştur. Osmanlı Devleti'nde misyoner yayınlarını inceleyecek yabancı dil bilen yeterli kalifiye elemanın olmayışı ve bu yayınların ciddi bir denetimden geçirilemeyişi alınan tedbirlerin atıl kalmasını sağlamış, yurt dışından yapılan yayın akışı önlenememiştir. Kayseri ve çevresinde bulunan Amerikan misyonerleri ve Cizvit Papazları adına İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gazete ve risaleler her hafta düzenli olarak gelmeye devam etmiştir. Yerel yöneticiler gönderilen yayınların incelenmesi için merkezden memur talep etmiş, Dahiliye Nezareti ise ödenek sıkıntısını gerekçe göstererek 28 Recep 1321 (20 Ekim 1903) tarihinde⁹⁶ bu talebi geri çevirmiştir. Bazı gazete ve dergilerin toplattırılması, ülke içerisine girişinin yasaklanması gibi olaylar devletin kendi bütünlüğüne zarar verebilecek durumlara karşı geliştirdiği bir refleks ve oluşturulan bilgi kirliliği ile hem toplumda hem de uluslararası kamuoyunda devletin aleyhine sonuçlar doğurmasını önleme teşebbüsüdür. Türkiye üzerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin devam etmesi üzerine bu tedbire Cumhuriyet döneminde de başvurulmuş, 1935⁹⁷, 1937⁹⁸ ve 1968⁹⁹ yıllarında zararlı faaliyetleri görülen kitaplar ve çeşitli yayınlar yasaklanarak ülkeye girişi engellenmiştir.

Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Misyonerlerin Rolü

Osmanlı Devleti'nin giderek kudretini kaybetmesine karşılık İngiltere'nin hızla güçlenip zenginleşerek dünyanın bir numaralı gücü¹⁰⁰

⁹³ Mehmet Çelik, "Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu", *The Journal of Akademik Social Science Studies*, 2015, Sayı 35, s. 445.

⁹⁴ Ziyad Ebuzziya, "Tanzimat'a Osmanlı Basımının Tesiri", *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, s. 64.

⁹⁵ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 512.

⁹⁶ BOA, DH.MKT., Dosya No: 779, Gömlek No: 71, (28 Recep 1321).

⁹⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA]*, Fon No: 030 18 01 02, Kutu No: 51, Dosya No: 5, Sıra No: 20, (24.01.1935).

⁹⁸ *BCA*, Fon No: 030 18 01 02, Kutu No: 76, Dosya No: 57, Sıra No: 16, (22.06.1937).

⁹⁹ *BCA*, Fon No: 030 18 01 02, Kutu No: 214, Dosya No: 4, Sıra No: 18, (24.01.1968).

¹⁰⁰ Önder Kocatürk, *Balkanlar'dan Orta Doğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri*, IQ Yayınları, İstanbul, 2009, s. 15.

haline dönüşmesi, ikili ilişkileri yeni bir boyuta taşımıştır. İngilizler, elde ettikleri ticari ayrılıklara rağmen Osmanlı Devleti ile yürüttükleri siyasal ilişkilerde takip ettikleri makyavelist politikanın bir sonucu olarak, tamamen çıkar odaklı ve çoğu zaman, çok ta iyi tanımadıkları Osmanlı Devleti'nin aleyhinde politikalar izlemişlerdir. Osmanlı kültür ve medeniyetinden, Evliya Çelebi, Katip Çelebi ve Naima gibi bilim adamlarından haberi dahi olmayan İngilizler, daha o dönemde bazı eserlerde Osmanlı Devleti'ni “çağının terörü”¹⁰¹ olarak göstermekten çekinmemişlerdir. Türklere karşı duyulan öfke adeta nefret boyutuna ulaşmış, Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603), İngiliz okçuları “*Türk kafası*”¹⁰² olarak adlandırdıkları hedeflerde talim yapmışlardır. İngiltere, 1815 Viyana Kongresi'nden sonraki süreçte Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı çıkarılan ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesinde ve azınlık gruplarının çıkardıkları isyanlarda aktif olarak rol almıştır. Bulgaristan üzerinde ilk misyonerlik faaliyetini başlatan kurum, “*British and Foreign Bible Society*” adlı İngiliz misyoner örgütüdür. İngiliz misyonerler İncil'in Bulgarcaya çevrilmesinin önemine dikkat çekmişler, 1840 yılında Bulgaristan'da misyonerlik yapılması için diğer misyon gruplarına çağrıda bulunmuşlardır. Bu çağrıya en etkili cevap Amerikalı misyoner kurumlarından gelmiştir¹⁰³. Amerikalı misyoner kurumlarının çalışmaları ve özellikle Robert Kolej'in faaliyetleri ile Bulgar milliyetçiliği körüklenerek sonuçta Bulgaristan'ın bağımsızlığına doğru giden süreç aralanmıştır. Robert Koleji, Bulgar ve Sırp komitacılarının, Beyrut'taki Amerikan Protestan Koleji ise Arap milliyetçilik hareketinin lider kadrosunu yetiştirmiştir. Misyoner okulları Batılı emperyalistlerin amaçlarını gerçekleştirmelerinde güçlü bir silah haline getirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışında etkin olarak kullanılmıştır¹⁰⁴. Sadece Beyrut'ta 612 adet¹⁰⁵ misyoner okulunun varlığı emperyalist güçlerin bölgede kendi nüfuzlarını tesis edebilme gayretlerinin derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı - İngiliz siyasal ilişkileri için büyük bir dönüşümün yaşandığı en hassas dönemdir. Kendi sömürgelerinde yaşayan Müslüman halkın direnişini kırabilmek ve sömürü yönetimlerini meşru gösterebilmek için halifenin desteğini almayı zaruri gören İngiltere,

¹⁰¹ Harold Bowen, **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. X-12.

¹⁰² Özlem Kumrular, **Türk Korkusu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s. 33.

¹⁰³ Mithat Aydın, **Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 36.

¹⁰⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, “Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti”, **Erdem**, Türklere Hoşgörü Özel Sayı I, 1996, Cilt 8, Sayı 22, s. 50.

¹⁰⁵ Çelik, **a.g.m.**, s. 443-445.

ilişkilerin bozulmaması için büyük bir gayret göstermiştir. Hindistan'daki hâkimiyetlerini tesis etme aşamasında olan İngilizler, Hintli Müslümanların Osmanlı sultan halifesine karşı hürmet ve bağlılık duyguları içerisinde olduklarını görünce, bunun kendilerine siyaseten faydalı olabileceğini düşünmüşler ve Müslümanların direnişini kırabilmek için halifenin nüfuzundan faydalanmayı istemişlerdir. İngiltere'nin Hindistan'daki ilerleyişi güneydeki Meysun Sultanı Tipu tarafından durdurulunca, Osmanlı hükümdarı III. Selim'den (1789-1807) Müslümanların lideri vasfıyla, İngilizlere karşı savaşmaması konusunda bir mektup yazmasını istemişlerdir. Benzer bir durum Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde de yaşanmıştır. 1857 yılında Hindistan'daki İngiliz varlığına karşı büyük bir isyan başlayınca Sultan Abdülmecid'e Kırım Savaşı'nda Osmanlıya yapılan yardımın karşılığı olarak, İngilizlerin halifenin dostu olduğunu belirten ve Müslümanların halifenin dostlarına karşı savaşmamalarını tavsiye eden bir mektup yazdırılarak, Hindistan'da her tarafta dağıtılmış ve camilerde okutulmuştur. Gönderilen mektuplar istenilen sonucu vermiş, İngilizler duruma hakim olmuşlardır. Delhi'nin İngilizlerce yeniden zapt edilmesi Osmanlı yönetimince memnuniyetle karşılanmış, Hariciye Nazırı Ali Paşa gönderdiği mesajda İngiliz başarısını tebrik etmiş, Sultan Abdülmecid ise olaylar sırasında zarara uğrayan İngilizler için açılan yardım kampanyasına 1000 sterlinlik¹⁰⁶ bir yardımda bulunmuştur.

İngiltere'nin Hindistan ve Uzak Doğu'daki sömürgelerine giden kara ve deniz yollarının Osmanlı Devleti'nin elinde olması ikili ilişkilerin temel dinamiğini belirleyen önemli bir unsur olmuştur. Bu coğrafyanın zayıf bir Osmanlı Devleti'nin elinde bulunmasından yana olan İngiltere¹⁰⁷, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında 1791'den itibaren sürdürdüğü Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiş¹⁰⁸ ve ilerleyen süreçte Osmanlı topraklarını paylaşmada var gücüyle gayret göstermiştir¹⁰⁹. İngiltere, özellikle Rusya'nın Balkanlar'a inmesini engelleyebilmek için Bulgaristan ve Yunanistan gibi Hristiyan devletleri desteklemiş ve Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan'a bırakılmasını istemiştir. Aynı zamanda Kıbrıs'ı ele geçirerek, Rusya'yı hem Balkanlar'dan hem de Akdeniz'den kontrol etmeye çalışmıştır¹¹⁰. Hatta İngiliz finansörlerce borsada "Yunan isyanı senetleri" satışı çıkarılarak isyana finansörlük yapılmış, isyancıların liderleri

¹⁰⁶ Azmi Özcan, **Pan-İslamizm**, İSAM Yayınları, Ankara, 1997, s. 21-25.

¹⁰⁷ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁰⁸ Fahir Armaoğlu, **Yirminci Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012, s. 69.

¹⁰⁹ Durdu Mehmet Burak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri**, Babil Yayınları, Ankara, 2004, s. 39.

¹¹⁰ Erdoğan Karakuş, **İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2006, s. 34-35.

Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanırsa bu senetleri faiziyle ödemeyi kabul etmişlerdir. Bireysel yatırımcılar ise hem Yunanlılara duydukları sempati nedeniyle hem de kar amaçlı olarak bu hisse senetlerini satın almışlardır. Osmanlıların isyancılara karşı üstün geldiği durumlarda tüm paralarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalan yatırımcılar ve yatırımcıların çıkarlarını ulusal çıkarlar olarak değerlendiren İngiliz yönetimi, uluslararası bir filo kurarak Osmanlı donanmasını Navarin’de yakmıştır. Yunanlılar siyasal özgürlükleri karşılığında asla ödeyemeyecekleri bir borç yükünün altına girmiş, Yunan ekonomisi on yıllar boyunca İngiliz finansörlerine bağımlı¹¹¹ hale gelmiştir. İngiltere ise Helen siyaseti sayesinde Doğu Akdeniz’de kendisine sözüden çıkmayacak olan yeni bir müttefik bulmuş ve bölgede en önemli rakiplerinden biri olan Rusya’nın Balkanlar üzerinden Akdeniz’e inme siyasetini işlevsiz bırakmıştır.

İngiltere’nin XIX. yüzyılın sonlarında yaptığı bu politika değişikliği, Kilise Pastoral Yardımlaşma Teşkilatı’nın (CPAS), üyesi olan, Türk düşmanı olarak bilinen İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone (1809–1898), ve onun başında bulunduğu hükümet döneminde hız kazanmıştır. Gladstone, 1877 yılında Avam Kamarası’nda yaptığı konuşmada “*Kuran Müslümanların elinde olduğu müddetçe onlara galip gelmemiz imkânsızdır. Ya bu Kuran’ı onların elinden almamız ya da onları Kuran’dan soğutmamız*”¹¹² derken İngiltere’nin siyasal yaklaşımı ile misyoner faaliyetlerinin birbiriyle ne kadar örtüştüğünü en net şekilde göstermektedir. İngiliz misyonerlerden Hampher, “*İslam’ı nasıl yok edelim?*” adlı kitabında misyoner faaliyetlerinin ana hedeflerini sıralayarak İslam’ın yok edilmesi için Müslümanların güçlü ve zayıf yönlerinin tespit edildiğini, özellikle Sünni ve Şii itilafının kullanılması gerektiğini bildirmiştir. Hampher hatıratında ayrıca İslam ülkelerinde basın ve yayın faaliyetlerini engelleyerek, gerektiğinde kütüphanelerin yakılarak Müslümanların bilgiden mahrum edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Müslümanlara devamlı tembelliği teşvik ederek onları dünya işlerinden uzaklaştırmayı, her tarafta derviş tekkelerinin yapılmasını sağlamayı, toplumsal asayışı bozmak ve bu işte kullanılacak kişilere gerekli silah ve maddi yardımın İngiltere tarafından yapılması gerektiğini¹¹³ belirtmektedir. Hampher ayrıca Londra’daki Müstemlekeler Nezareti’nin hazırladığı bir kitapta Müslümanlar arasında ırkçılığın köruklenmesi, içki, kumar ve zinanın yaygınlaştırılması, cihadın

¹¹¹ Yuval Noah Harari, **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens**, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015, s. 322.

¹¹² Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 176; Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, Cilt 1-2, s. 814.

¹¹³ İhsan Süreyya Sırma, **Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 69-76

vaktinin sona erdiğinin vurgulanması ve kilise yapmanın haram olmadığına işlenmesine dair talimatlar bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca; Müslüman akideleri arasına biatler sokularak, İslam aile yapısının bozulmasının gerektiği, insanların devlete olan sadakatinin sarsılması için özgürlük temasının sıklıkla işlenmesini, doğum kontrolünün yaygınlaştırılmasını, içinde noksanlık ve fazlalık bulunan tahrif edilmiş Kur'an tercümelemleri hazırlayarak Müslümanları şüpheye düşürmenin gerektiğine¹¹⁴ dair bilgiler yer aldığı haber vermektedir. Misyonerler toplumun ahengini bozmaya yönelik bu faaliyetlerin yanında çeşitli siyasal girişimlerde hatta darbe teşebbüslerinde de bulunmuşlardır. 1891 yılında İstanbul'da II. Abdülhamit'e karşı Protestan bir misyoner grupça darbe hazırlıkları yapılmıştır. Çalışmalar bir ihbar neticesinde haber alınınca darbe önlenmiş, bu oluşum içinde yer alanlar Avrupa'nın tepkisinden çekinildiği için gizlice sürgüne gönderilmiştir. Nitekim misyonerlerin 1911 yılında Hindistan'ın Luknov kentinde düzenledikleri kongrede ikinci Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini şükür ayini¹¹⁵ ile kutlamaları yaşanan durumdan oldukça memnun olduklarını göstermektedir. İngiltere, Arap vilayetlerinde egemenlik kurabilmek için bölgede Türk düşmanlığının yerleştirilmesini gerekli görmüş ve her fırsatta bu politikayı uygulamıştır¹¹⁶. Bu çalışmalar misyonerlerce de desteklenmiş, misyonerler kendi ülkeleri adına menfaat sağlayabilecek her türlü girişimde rol almışlardır. Misyonerlerin bölgede yaptıkları faaliyetler hakkında merkezi hükümet, zaman zaman gönderilen arızalar ile uyarılmaya çalışılmıştır. Fazıl Alevi tarafından hükümete gönderilen bir arızada misyonerlerin Ceziretü'l Arap'da bir takım şeyhleri kandırdığı, asıl amaçlarının bu toprakları egemenlikleri altına almak olduğu,¹¹⁷ uyarıları yapılmıştır. Bu uyarılar, göz göre göre büyük bir Arap isyanının geldiğini haber vermektedir. Arap isyanının 1916 Haziran'ında çıktığı düşünüldüğünde, daha isyan çıkmadan Osmanlı hükümetine yapılan uyarıların, ne kadar yerinde olduğu görülmektedir. Osmanlı yönetiminin bu uyarılara rağmen bölgedeki şartları kendi lehine çevirememesi ise, içinde bulunduğu zor şartları anlamamız açısından oldukça önemlidir. Başka bir ifade ile Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları tesirini yitirmiş, halifelik kurumunun tüm Müslümanları "kapsama alanı", Batılı güçlerin özellikle de İngilizlerin gayretleri ile zedelenmiştir. Bazı İngiliz misyonerlerinin asker kökenli olması da oldukça ilginç bir gerçektir.

¹¹⁴ M. Sıddık Gümüş, **İngiliz Casusunun İtirafı ve İngilizlerin İslam Düşmanlığı**, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 57-65.

¹¹⁵ Uçar, a.g.e., s. 35, 158, 164.

¹¹⁶ M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), Yayınları, Ankara, 2008, s. 87.

¹¹⁷ Sırma, a.g.e., s. 14-15.

1912 tarihli Hariciye Nezareti'ne ait olan bir belgede Bahreyn'de İngiliz binbaşlarından misyoner Mister Lesmon'un¹¹⁸ bazı aşiretler arasında izinsiz olarak dolaştığı haber verilmektedir. Yine Musul valisi Nazif Bey'in 13 Haziran 1914 tarihli bir telgrafi, İngilizlerin Van'da okul açmak bahanesiyle Tayyari Aşireti¹¹⁹ ile yakınlık kurmaya çalıştığı bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, her ne kadar misyoner faaliyetlerden haberdar olsa da içinde bulunduğu şartlar itibarıyla bu faaliyetleri engelleyebilecek bir tutum geliştirmede pek te başarılı olamamıştır.

Orta Doğu'da İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri

XIX. yüzyıl başlarında bugün Orta Doğu olarak bilinen bölgenin tamamına yakını Osmanlı toprakları içerisinde bulunmaktaydı. Dini, siyasi ve kültürel alanlarda birçok farklı rengi içerisinde barındıran bu coğrafya, hâkim unsur Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi ile asırlarca barış ve huzur içerisinde yaşamıştır. Yüzyılın başından itibaren Batılı devletlerin bölgeye olan ilgilerinin artması ve gayrimüslim unsurları kendi çıkarları için kullanmaya başlamalarıyla birlikte, yüzyılların birikimiyle oluşturulan "Osmanlı barışı"¹²⁰ bozulmaya başlamıştır. Buna bir de devletin kendi iç sorunları ve Batılı güçler karşısında tesirsiz kalışı da eklenince, bölge misyonerlerin ve ajanların çok rahat hareket edebildiği bir alana dönüşmüştür. İngiltere, Suriye ve Filistin bölgesine rakipleri Fransa ve Rusya'dan sonra girmesine rağmen İngiliz misyoner teşkilatlarının yaptığı yatırımlar ve açtığı kurumlarla bölgedeki etkinliğini kurmaya, rakiplerine karşı bir adım daha önde olmaya gayret göstermiştir. Osmanlı coğrafyasında yeni sömürü alanları oluşturmaya çalışan ve mevcut sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı topraklarından diğer büyük güçleri uzak tutmaya çalışan İngiltere, bu alanda önemli rakipleri olan Fransa'nın Katolikleri, Rusya'nın ise Ortodoksları himayesine karşı Protestanlığı¹²¹ geliştirmeye çalışmıştır. İngilizlerin Orta Doğu coğrafyasındaki ilk hedefleri, Haçlı Seferleri'nden beri ilgi duydukları Kudüs ve Lübnan bölgesi olmuştur. Kudüs özellikle üç büyük dine ait kutsal mekânları barındırdığı için, Lübnan ise Hint denizyolunun denetlenmesinde oldukça etkili bir konumda bulunması nedeniyle İngilizlerin dikkatini çekmiştir. İngiliz-Fransız rekabeti, Lübnan'ın karmaşık sosyolojik yapısında

¹¹⁸ BOA, HR. SYS., Dosya No: 94, Gömlek No: 3, (01//1912).

¹¹⁹ Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013, Cilt II, s. 383.

¹²⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 11-12.

¹²¹ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 213; Edouard-Philippe Engelhardt, **Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95-101.

olağanca hızıyla devam etmiş, İngilizler Dürziler arasında, Fransızlar ise Maruniler¹²² arasında faaliyet göstermeye başlamışlardır. Beyrut'ta İngiliz misyoner faaliyetlerinin öncü kuruluşları; *Church Missionary Society* ve *London Jews Society*'dir. Bölgede bunların dışında yirmi¹²³ kadar Britanya kökenli misyoner teşkilatı faaliyet göstermiştir. Bu kadar dar bir alanda çok sayıda İngiliz kökenli misyoner örgütün faaliyet göstermesi, bölgenin ve aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin İngiltere açısından önemini göstermektedir. Bölgedeki İngiliz misyonerliği L.J.S.'nin 1820'de *Melchior Tschoudry* adlı papazı, Filistin'e göndermesiyle başlamıştır. Onun çalışmalarını yetersiz bulan cemiyet, ikinci papaz olarak *Joseph Wolff*'u bölgede incelemelerde bulunmakla görevlendirmiştir. İngiliz misyoner teşkilatların kendilerine ilk hedef olarak Yahudileri seçmesinin ardından, 1875'te okullar ve sağlık kurumları açılmış, özellikle kadınlar arasında misyoner faaliyetlere önem verilmiştir. 1899 yılına gelindiğinde Filistin'de kadınlar arasında faaliyet gösteren 3'ü doktor olmak üzere toplam 59 Anglikan kadın misyonerin¹²⁴ görev yaptığı tespit edilmiştir. İngiliz misyonerlerinin ilk hedef olarak Yahudileri seçmesinin diğer bir nedeni ise XIX. yüzyılda Anglikan Kilisesi'nde gelişen "*Yahudileri Filistin'e götürmek, Hristiyanlaştırmak ve İkinci Geliş'i çabuklaştırmak*" şeklinde gelişen güçlü bir dini akımın ortaya çıkması ve Yahudi halkını Filistin'e geri gönderilirse Mesih'in görüneceğine¹²⁵ olan inançlarıdır. İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri yerel yöneticilerin dikkatinden kaçmamış, gönderilen raporlarla merkez uyarılmıştır. 15 Mayıs 1911 yılında Nablus Kaymakamı Süleyman Fethi Bey'in Beyrut Vilayeti 'ne göndermiş olduğu raporda İngilizlerin Kudüs ve civarında yaptıkları misyonerlik faaliyetleri ve bunlara karşı alınacak tedbirler sıralanmıştır. Raporda İngilizlerin Filistin bölgesinde nüfuzlarını artırmaya yönelik çabalar içerisinde olduğu, Kudüs bölgesinde Osmanlı kültürünün zayıfladığı ve ecnebi kültürünün hâkim duruma geçtiği belirtilmektedir. İngiliz misyonerlerinin sessiz sedasız ancak; büyük bir metanetle çalıştıkları, esas hedeflerinin ise Hindistan, İran, Bağdat, Basra, Filistin ve Mısır bölgesinde İngiliz nüfuzunu yaymak olduğu hatırlatılmıştır. Süleyman Fethi Bey, raporunun son bölümünde çözüm önerisi olarak, ilim, irfan, iktisat ve siyaset ordularına karşı ancak aynı silahlarla karşı koyulabileceğini, geleceği bir iki yıllık değil uzun bir zaman dilimi için planlamayı önermekte ve Mısır'ın elimizden çıkışından ders alınması¹²⁶ gerektiğini hatırlatmaktadır.

¹²² Mustafa Akdağ, *Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2016, s. 152.

¹²³ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 115.

¹²⁴ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 110; Çatalbaş, *a.g.m.*, s. 169.

¹²⁵ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, İstanbul, 1989, Yeni Binyıl Yayınları, s. 264.

¹²⁶ Hasan Karaköse, "Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey'in Layihası (1911)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004, Cilt 5, Sayı 1, s. 55.

Mısır'da Anglikan misyonerliği 1825'te başlamış ve 1882'de ülkenin İngiltere hâkimiyetine geçmesiyle daha da hız kazanmıştır. Mısır'a gelen ilk Anglikan misyonerler CMS'ye bağlı misyonerler olup, ülkede bulunan Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin dini, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında derinlemesine araştırmalar yaparak, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edecek raporlar hazırlamışlardır. Yapılan çalışmalar sonrasında Kahire'de Anglikan Cemaati oluşturulmuş, bir kilise kurulmuş, açılan hastane ve okullar ile misyonerlik faaliyetleri sürdürülmüştür. Mısır'da faaliyet gösteren İngiliz misyoner kurumlarına 1853 yılında kurulan *Anglican and Foreign Church Society*'nin eklenmesiyle yürütülen misyonerlik faaliyetleri de hız kazanmıştır. Mısır misyonu, 1861-1882 yılları arasında kapalı kalmış ve 1882-1889 yılları arasında ise Filistin misyonunun bir parçası olarak çalışmıştır¹²⁷. İngiliz misyonerlerinin bölgede ilgilendiği diğer bir yer de Suriye'dir. Misyonerler bu bölgede de eğitim kurumlarına çok büyük bir önem vermişlerdir. Büyük bir kısmı *Irish Presbyterian Mission* tarafından, çok az bir kısmı da *Church Missionary Society* tarafından idare edilen okulların sayısı zamanla 25'e ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz devrinde Suriye'nin her tarafı adeta bir örümcek ağı gibi İngiliz misyoner okullarınca sarılmış, yerel makamların engellemelerine rağmen misyonerler işlerini İstanbul'dan hallederek yeni okullar açmaya devam etmişlerdir. Islahat Fermanı'nın ilanına kadar Kudüs, Yafa, Nablus, İstanbul ve Şam'da sadece 10 adet İngiliz Okulu bulunurken, 1869 yılında bu sayı 30'a çıkmıştır. Bu sayının artışında devrin yöneticilerinin konunun ciddiyetini kavrayamayışı ya da İngiltere karşısında duyulan zaafın da önemli katkıları olmuştur. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford R. Canning'in eşine kız okulu yaptırılması için belirlenen arsa Sultan Abdülmecid tarafından hediye edilmiştir. Yine Sultan Abdülmecid tarafından Kudüs'te 2 Aralık 1863 tarihinde 900 lira ödenerek satın alınan arsa da İngiliz Musevi Cemiyeti'nin önde gelen hayırseverlerinden Sir Moses Montefiore'ye hediye edilmiştir¹²⁸. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmaları yerel konsolosların desteği ile giderek artmış¹²⁹ hatta bazı konsoloslar bizzat misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durum çeşitli arşiv belgelerine de yansımıştır. 19 Rebiülahir 1304 (13 Ocak 1887) tarihli Yıldız Sarayı Arşivi Askeri Maruzat kısmındaki bir belgede İngiliz konsoloslarının¹³⁰ çeşitli vilayetlerde misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu belirtilmiş, 18 Şaban 1310 (7 Mart 1893) tarihli bir arşiv belgesinde ise Trablusgarp'taki İngiliz Genel

¹²⁷ Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 171; Turan, **a.g.e.**, s. 155-157.

¹²⁸ Mutlu, **a.g.e.**, s. 238-252.

¹²⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 136; Turan, **a.g.e.**, s. 149.

¹³⁰ **BOA**, Y..PRK.ASK., Dosya No: 37, Gömlek No: 52, (19 Rebiülahir 1304).

Konsolosu'nun şehir dışına çadır kurdurarak halkı topladığı ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu¹³¹ bildirilmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda mezhep değiştirme şekliyle Rum, Ermeni ve Marunilere Osmanlı Devleti'nden bir berat alarak yabancı bir devletin tebaası olma statüsü verilmiştir. Bu unsurlar kapitülasyonların etkisi ile Müslüman tebaa karşısında sürekli büyüyen bir üstünlük kazanmış, buna karşılık yabancı güçlerin nüfuzu ise Osmanlı coğrafyasındaki tebaaların kalabalıklaşmasına¹³² paralel olarak artmıştır. Bu dönemde oluşturulan diplomatik ağ ile misyonerlerin ve papaz okullarının gayretleriyle yayılan kültürel ağ, derin bir ilişki içerisine girmiştir. Bu kuruluşların hepsi bölgeye emperyalizmin nüfuz etmesi¹³³ için kullanılmıştır. İngiliz diplomatları kendi ülkelerine ait misyonerleri korurken¹³⁴ aynı zamanda Amerikan Protestan misyonerlerini de koruma altına almışlardır¹³⁵.

Irak coğrafyası, Asya Kıtası'ndan Basra Körfezi'ne inişte önemli bir eşik noktası olan ve körfezden Hürmüz Boğazı ile Hint Okyanusu'na dolayısıyla da İngilizlerin Hint sömürgelerine ulaşımında oldukça önemli bir konumda yer alması nedeniyle İngilizlerce kimseye bırakılamayacak kadar kıymetli olan yerler listesindedir. 1900'lü yılların başında Osmanlı coğrafyasında 33 ayrı Protestan misyoner kuruluşunun¹³⁶ faaliyet göstermesi hem Osmanlı Devleti'nin nasıl bir sarmala maruz kaldığını göstermesi hem de bu topraklarda her türlü çıkarı peşinde koşan ülkelerin misyonerliği nasıl bir silah haline dönüştürdüklerinin bir göstergesidir. Şeyhleri bolca dağıttıkları paralar ile tatmin eden İngilizler, Basra eşrafından bazı gençleri Londra'ya eğitim görmeleri için götürmüşler, bu şekilde Irak'ta kendi siyasetlerine yeni araçlar temin etmişler¹³⁷, diğer yandan da Irak'ta açtıkları *Şark Bankası* ile ticari ve mali menfaatlerini sürdürmüşlerdir. Bağdat'ta yabancılara ait sekiz büyük firmanın altısının¹³⁸ İngilizlere ait olması bu gerçeği doğrular niteliktedir. Bölgede Kürtler üzerinde XVII. yüzyıl ortalarında başlayan misyonerlik faaliyetleri ilerleyen dönemde artarak

¹³¹ BOA, Y..PRK.BŞK., Dosya No: 29, Gömlek No: 71, (18 Şaban 1310).

¹³² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 30. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 28.

¹³³ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt II, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 942.

¹³⁴ BOA, DH.TMIK.M., Dosya No: 23, Gömlek No: 22, (18 Cemaziyülahır 1314).

¹³⁵ Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 23,183.

¹³⁶ Turan, a.g.e., s. 152.

¹³⁷ Süleyman Kani İrtəm, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 120.

¹³⁸ Süleyman Kani İrtəm, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 51.

devam etmiş, hatta günümüze kadar gelen çeşitli yansımaları olmuştur. Misyonerliğin İngiltere ve Vatikan'da resmi bakanlık haline getirilmesinin ardından 1660 yılında her iki ülkede Kürdoloji Enstitüleri kurulmuştur. Oldukça donanımlı, Kürtçeyi ve İslam'ı iyi bilen, bölgenin şartlarına göre yetiştirilen misyonerler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gönderilmiş, 1690'lı yıllarda birçok Kürt, Hristiyanlaştırma yoluyla Osmanlı Devleti'nden koparılmaya çalışılmış, Musul'da faaliyet gösteren Dominiken misyonerler Kürtçe bir sözlük¹³⁹ hazırlayarak, kültürel temelli faaliyetler yürütmüşlerdir. XX. yüzyılda Orta Doğu'da çıkarları olan emperyalist devletler tarafından Kürtlere yeni bir kimlik kazandırma sürecine girilmiş¹⁴⁰, asırlardır bir arada yaşayan Türk ve Kürt halkı birbirinden koparılmak istenmiş, bu amaç doğrultusunda özellikle Müslüman Kürtler, İngiliz misyonerlerinin ilgi odağı olmuştur. Irak'ta Anglikan Kilisesi misyonerliği CMS tarafından 1883'te başlatılmış, özellikle bölgenin etnik yapısı ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür. İngilizler bölgede yaşayan Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak amacıyla XIX. yüzyıl başlarında Bağdat'ta bir şube açmışlardır. Bu şubeye bağlı misyoner faaliyetlerin esas amacı; bölgedeki aşiret yapılarını incelemek ve olası bir askeri harekâta kimlerden yararlanabileceklerini tespit etmek olmuştur. Bu çerçevede *Binbaşı Heid, Brother ve Rich* isimli kişiler bölgeye gönderilmiş, Bağdat, Süleymaniye, Erbil, Musul ve Kifri'de yoğun çalışmalar yürütmüşlerdir. İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da Rusların nüfuzunu azaltmak ve kendi etkisini artırabilmek için diplomatik temsilciliklere önem vermiş, 7 Ekim 1878 tarihinde Yüzbaşı Trotter, Erzurum'da ikamet etmek üzere Kürdistan Konsolosu olarak İngiliz Kraliçesi tarafından atanmıştır. İngiltere tarafından bu tarihlerde Kürdistan kelimesinin kullanımı oldukça dikkat çekicidir. Trotter, konsolosluğun adının Ermenistan ve Kürdistan Konsolosluğu olmasını teklif etmesine rağmen bu teklif İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard tarafından Babıali'ye sunulmamıştır¹⁴¹. Ayrıca bölgede Sünni- Şii gerginliğini tırmandırabilmek için Irak'ta Şii Müslümanlara yönelik çalışmalar da yapılmış ve açılan hastaneler ile sağlık alanında da misyonerlik yapılmış¹⁴², bölgedeki Şiiileştirme faaliyetleri ve mezhep çatışması çıkarma girişimleri Abdülhadi Efendi tarafından Maarif Nezareti'ne 18 Safer 1328 (01 Mart 1910) tarihli bir dilekçe¹⁴³ ile

¹³⁹ Abdurrahman Küçük, *Misyonerlik ve Dinlerarası Diyalog*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011, s. 70; Kieser, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴⁰ Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı EWC Noel'in Faaliyetleri 1919*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1988, s. 2-3.

¹⁴¹ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları*, ATAM Yayınları, Ankara, 2013, s. 16-17.

¹⁴² Çatalbaş, *a.g.m.*, s. 171.

¹⁴³ **BOA**, MF.MKT., Dosya No: 1149, Gömlek No: 8, (18 Safer 1328).

bildirilmiştir. Osmanlı Devleti özellikle Kürt vatandaşları üzerinde oynanan oyunları etkisiz bırakabilmek amacıyla II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri¹⁴⁴ kurulmuş, önceleri sadece Arap aşiretlerinin çocuklarının alındığı bu eğitim kurumları 1898 yılında Kürtlere, 1902 yılında ise Arnavutlara da hizmet vermeye başlamıştır. Okulu bitiren öğrencilerin mahalli dili konuşan memurlar olarak memleketlerinde öğretmen, memur ve asker olarak görev yapması, emperyalist ülkelerin propagandalarına aldanmadan millet menfaatine çalışması ve devlet otoritesinin tesisine¹⁴⁵ yardımcı olması düşünülmüştür.

Avrupalı emperyalist güçler Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanları Protestanlaştırmak için sürekli din adamı göndermiş, imparatorluk bünyesindeki Arap ve Kürtleri destekleyerek devlete karşı kışkırtmışlardır¹⁴⁶. İngiliz politikası sadece Balkanları ve Avrupa'yı değil, Arapların, Ermenilerin, Kürtlerin ve diğer ırkların da imparatorluk bünyesinden koparılmaya çalışılması ve Avrupa'daki Türk coğrafyasının Hristiyan olması gerektiği¹⁴⁷ üzerine şekillenmiştir. Mütareke yıllarına gelinceye kadar başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların, Kürtleri "*vahşi, kan dökücü ve Ermenileri katleden bir topluluk*" olarak görmesine rağmen, bu algı Kürtlerin Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bölüşülmesi konusunda kullanılacak bir unsur olarak görülmesiyle değişmiş, Kürtlerin proto-Avrupalılar olduğu fikri işlenmeye başlanmıştır. Avrupa'da Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Avrupalılarla aynı irki kökeni paylaştıkları tezi işlenerek, Batı'nın Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle Anadolu'ya ve Musul'a siyasi subaylar, ajanlar ve misyonerler gönderilerek bu ittifak gerçekleştirilmek istenmiştir. Kürtleri kullanarak, bölgede Ermeniler lehine yeni bir oluşum isteyen İngilizler, amaçlarına ulaşabilmek için Kürtlerle Ermenilerin aynı ırktan geldiklerini dahi iddia etmişlerdir¹⁴⁸. Bağdat, Musul ve Kerkük XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle İngilizlerin özel ilgi alanını oluşturmuş, bu nedenle İngiliz misyonerler bölgeyi bir ağ gibi örererek "*bir damla kan bir damla petrol*"¹⁴⁹ ilkesine göre faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı yöneticileri bazen İngiltere'yi doğrudan karşısına almamak için bazen de gafletlerinden dolayı

¹⁴⁴ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, Cilt 3-4, s. 1185-1188.

¹⁴⁵ Ekrem Buğra Ekinci, **Ama Hangi Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87-88.

¹⁴⁶ Ümit Özdağ (Ed), **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Kripto Yayınları, Ankara, 2014, s. 66.

¹⁴⁷ Ö. Andaç Uğurlu, (Ed.), **Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2005, s. 164-165.

¹⁴⁸ Ökc, a.g.e., 7-10; Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi**, ATAM Yayınları, Ankara, 2011, s. 21.

¹⁴⁹ Türkmen, a.g.e., s. 5; Tozlu, a.g.m., s. 332.

misyoner faaliyetlerine karşı tam bir frenleme mekanizması geliştirememiş, hatta İngiliz diplomatlarının siyasal baskısı karşısında misyonerleri korumak ve kollamak mecburiyetinde kalmışlardır. Kerkük'teki mahalli memurların İngiliz misyonerlerine çeşitli zorluklar çıkarması üzerine sadaret makamı, 19 Zilkade 1315 (11 Nisan 1898) tarihli bir yazısında misyonerlerin rencide edilmemesini hatta korunmasını¹⁵⁰ istemiştir.

Yemen; "hüzün kapsı" olarak adlandırılan Bab el Mendep Boğazı'ndan, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı ve Mısır'a, aynı boğaz yolu ile İngilizlerin Hint sömürgelerine ulaşımında çok kritik bir noktada bulunmaktadır. Yemen'in bu stratejik konumu İngiliz misyonerlerinin ilgisinin ta Yemen'e kadar uzanmasını sağlamıştır. İngilizler, Yemen'deki kabilelerin bir türlü birlik oluşturamayışlarından yararlanıp rahatlıkla misyonerlik yapabilmişlerdir. Arapça bilen misyonerler yerli halk üzerinde nüfuz kazanma çabalarına girişmiş, Osmanlıları sömürgeci, kendilerini ise kurtarıcı¹⁵¹ olarak göstermişlerdir. Misyonerlerin Yemen'deki faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı makamları, bölgedeki misyonerleri takibe almıştır. Osmanlı sadaret makamınca misyonerlerin ve konsolosların faaliyetlerinin gizlice takip edilmesi, Hicaz, Yemen ve Habeşistan sahillerindeki İngiliz ve Fransız gemilerinin geliş gidişlerinin kontrol edilmesi ve Misket İmamlarının Osmanlıya bağlılığının sağlanması için 12 Ramazan 1265 (1 Ağustos 1849) tarihinde Cidde Valiliği¹⁵² görevlendirilmiştir. Misyonerler yerel şeyhlerden aldıkları izinlerle asıl kimliklerini gizleyerek, özellikle doktor kılığında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yemenli şeyhler ise bu sahte doktorları evlerine alarak yerel halk üzerindeki itibarlarını artırmak¹⁵³ istemişlerdir. Yemen'in Şeyh Osman şehrinde görev yapan bir doktor grubu ve hastanelerde hemşirelik görevinde bulunan rahibe misyonerler, yerli halkı Osmanlı idaresine karşı kıskırtarak İngiltere safında¹⁵⁴ hareket etmelerini sağlamışlardır. Londra Misyoner Teşkilatı'na (LMS), bağlı misyonerler ise özellikle bölge ile ilgili harita, bilgi ve belge hazırlamalarının yanında açılan okullar ve hastaneler¹⁵⁵ ile misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

¹⁵⁰ BOA, A.}MKT.MHM., Dosya No:694, Gömlek No: 11, (19 Zilkade 1315).

¹⁵¹ Vahdettin Engin, **Pazarlık**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 17.

¹⁵² BOA, A.}MKT.MHM., Dosya No: 16, Gömlek No: 19, (12 Ramazan 1265).

¹⁵³ İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 65-66.

¹⁵⁴ Günay, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁵⁵ Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 171.

Yemen’de Abdullah Mansur takma adıyla faaliyet gösteren *G. Wayman Bury*¹⁵⁶ ünlü bir İngiliz misyoneridir. Bury, İslam dünyasında yaklaşık yirmi beş yılını geçirmiş, 1919 yılında Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu adında bir eser yazmıştır. Bury, yaptığı gözlemler sonucunda Müslüman bir Türk’ün din değiştirmeyeceğini, Arabistan yarımadasında misyonerlik yapılmamasını ve Arap devletlerinin her birine özel siyaset uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Aden’de *Falconer Tıbbi Yardım Misyonu*’nun bulunduğunu, yerel halka tıbbi konularda hizmet verildiğini, Hadramut’ta yerel liderlerin misyonerlere çok iyi davrandığını, Maskat ve Bahreyn adalarında misyonerlik faaliyetlerinin uzun zamandan beri var olduğuna dikkat çekmiştir. Bury’nin Arap yarımadasında misyonerlik yapılmaması uyarısına rağmen, I. Dünya Savaşı’nda Şerif Hüseyin’i Osmanlı Devleti’ne karşı kıskırtıp isyan ettirenler de yine misyonerler olmuştur¹⁵⁷. Abdullah Mansur ile Yemen’de aynı görevi ifa eden başka bir İngiliz misyoner ise Hacı Ali takma adlı *Mr. Wavell*’dir. Hacı Ali, bölgede İngiliz işgalinin alt yapısını hazırlamaya çalışmış, Sana’daki isyancılara 20.000 sterlin dağıtmış ve isyancıları desteklemiştir. İngiltere, kandırdığı şeyhler vasıtasıyla bölgede etkin bir konuma gelmiş, yöre halkını kimi zaman para ile kimi zaman sindirerek, kimi zaman da bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devleti’ne karşı isyan ettirmiştir. İngilizler bazı şeyhleri kendi yanlarına çekebilmek için onlara dayak bile atmışlardır. Kimi şeyhlere ise para teklif ederek kendi etkileri altına almışlardır. Dali Şeyhi Emir Ali Mukbil’e yıllık 50 dolar vererek, topraklarını kontrol altına almışlardır. Abdali kabilesi Şeyhi Ahmed Fodol, 30.000 Rupî karşılığında İngilizlerle anlaşmıştır. Yine Sultan Abdullah b. Ömer’e sadece 25 dolar¹⁵⁸ göndererek kandırmışlardır.

Osmanlı yönetimi Yemen’deki İngiliz misyonerliğini engelleyebilmek için bölgede yeni okulların açılarak halkın bilinçlendirilmesini ve bu şekilde misyonerliğin zararlı faaliyetlerine karşı bir direnç oluşturabilmeyi istemiştir. Dahiliye Nezareti’nin 06 Cemaziyelahir 1305 (19 Şubat 1888) tarihli yazısında Yemen’deki Taiz halkının çok cahil olması nedeniyle İngiliz Protestan misyonerleri tarafından kolaylıkla kandırılabilceği ihtimalinin oldukça güçlü olduğu, bunun önlenmesi için ise Taiz livasının kazalarında birer medrese açılmasıyla halkın dini duygularının güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca medreseye müderris ve muavin atanarak masrafların hazineден karşılanması¹⁵⁹ gerektiği

¹⁵⁶ Metin Hülâgü, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, Sayı 10, s. 61.

¹⁵⁷ Bury, *a.g.e.*, s. 5-83; Güngör, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁵⁸ Sırma, *a.g.e.*, s. 76-83; Kocatürk, *a.g.e.*, s. 358.

¹⁵⁹ **BOA**, DH.MKT., Dosya No: 1486, Gömlek No: 110, (06 Cemaziyelahir 1305).

belirtilmiştir. Yemen coğrafyasının merkezden uzaklığı ve Osmanlı Devleti'nin bu çok uzak diyarlardaki topraklarını yeterince savunabilecek güçte olmayışı İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerini kolaylaştıran en önemli unsur olmuştur. Bu durumu İngiliz Albay C. Surtees, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na verdiği 1906-1907 tarihli raporunda; Osmanlı Ordusu'nun İmparatorlukta sürekli huzursuzluk çıkan Yunan, Bulgar ve Rus bölgelerine yığıldığını Yemen'deki 7. Ordu'nun gereçlerinin hemen hemen bittiğini bildirerek¹⁶⁰ dile getirmektedir. İngiltere, Osmanlı'nın bu durumundan faydalanmış, bölgedeki yerel şeyhlerle çeşitli anlaşmalar yaparak bu topraklarda kendi hâkimiyetini her geçen gün daha da sağlamlaştırmıştır. 1914 yılında İngilizler, Yemen'de bir yandan gaz ve petrol anlaşmaları yaparken diğer yandan da Hudeyde bölgesinde okul açmak için girişimlerde bulunmuşlardır. İngiliz vatandaşı iki bayanın yerli çocuklara yabancı dil eğitimi vermek için Hudeyde'de okul açmak istemeleri ve Fransız Konsolosunun da okul açma niyetinde olduğu, açılması düşünülen bu okullar için iki ev kiralandığı Yemen valisi Nedim Bey tarafından merkeze bildirilmiştir. Hudeyde'de bulunan İngiliz konsolos vekili resmi ruhsat dahi almadan bizzat kendi talimatı ile okulu açtırmıştır. Bu durum Yemen'deki Osmanlı yöneticilerinin İngiliz konsolos vekiline dahi söz geçiremediğinin açık bir kanıtıdır. Adı geçen okulda Abdullah ve Raşid isminde Somalili iki yetim çocuğun Hristiyan yapılmak istendiği¹⁶¹ vali tarafından bildirilmiştir.

Anadolu'da Anglikan Kilisesi Misyonerliği

İngiliz misyoner, Favell Lee Mortimer'in seyahat notlarında Anadolu'da duyduğu ezan sesi için "*ama bu sesi duymak ve insanları ne yapmaya çağırdığını bilmek insanı üzer, çünkü insanlar Hz. İsa'ya değil Hz. Muhammed'in Tanrısı'na ibadete çağrılmaktadırlar. Yani insanlar tanrısızlığa davet edilmektedirler*"¹⁶² şeklindeki ifadeleri misyonerlerin Anadolu'ya ve İslam coğrafyasına yönelişlerinin gerçek amaçlarını dile getirmektedir. Bir yandan seyyahlar, diğer yandan da konsoloslar eliyle Anadolu'daki incelemelerini sürdüren İngilizler, tespit edilen bölgelere misyonerleri göndererek kendileri için uygun ortamı oluşturmayı denemişlerdir. Konsolosların bu tip faaliyetlerine verilebilecek en güzel örneklerden biri İngiltere'nin Erzurum Konsolosu *James Brant*'in 1838 yılında bölgede yaptığı gezidir. *Brant*, 1838 yılında yanına iki yardımcısını da alarak bölgede uzun bir seyahate çıkmış, kendisine bu seyahatte

¹⁶⁰ Uğurlu, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁶¹ Önder Kocatürk, "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Türkoloji Kültürü*, 2011, Cilt 4, No:7, s. 21-24.

¹⁶² Favell Lee Moltimer, *Asya'da Uzaklarda*, Destek Yayınları, İstanbul, 2011, s. 27.

güzergahın haritasını çıkarmakla görevli Kraliyet Donanması'ndan *Bay Adam Gifford*, ile *Dr. Edward Dalzel Dickson* eşlik etmiştir. 16 Haziran 1838'de Erzurum'dan başlayan yolculuk; *Hınıs, Muş, Kulp, Lice, Hani, Maden, Elazığ, Palu, Bingöl, Solhan, Bitlis, Tatvan, Gevaş, Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Süphan Dağı, Diyadin, Bayazid, Karakilise, Eleşkirt* havalisinde devam etmiş, 21 Eylül'de Erzurum'da tamamlanmıştır. Yapılan gezide bölgenin demografik yapısı, aşiretleri, etnik durumu, iktisadi faaliyetleri, tarım ve ziraat faaliyetleri, bazı yerleşim yerlerinde ise hayvan sayılarına kadar bilgiler toplanmış, güzergâh boyunca geçilen nehirlerin ve köprülerin uzunluğu ve genişliği ile konakladıkları yerlerin barometrik ve termometrik değerleri¹⁶³ bile ayrıntılı olarak kaydedilmiş ve bölge haritalanmıştır.

Anglikan Kilisesi'nin Anadolu'daki faaliyetleri XVII. yüzyılda CMS misyonerlerinin açmış olduğu kiliseler ve açılan çeşitli kurumlar eliyle yürütülmüştür. Anglikan Kilisesi'nin Anadolu'da açtığı ilk kilise, İzmir'de yaşayan İngilizler ve Levant Şirketi çalışanları için 1625'te inşa edilmiş, St. Mary Magdalene Kilisesi ve St. John The Evangelist Kilisesi'nin¹⁶⁴ açılmasıyla bu sayı üçe çıkmıştır. Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerleri 1804'te¹⁶⁵ kurulmuş olan *British and Foreign Bible Society'e* (İngiliz ve Yabancı Kutsal Kitap Cemiyetleri), mensup misyonerlerdir¹⁶⁶. Bible Society'e bağlı misyonerler faaliyetlerine öncelikle İzmir bölgesinden başlamışlar, daha sonra Anadolu'nun içlerine doğru hareket etmişlerdir. Anglikan Kilisesi, İzmir'den sonra ilgisini imparatorluğun payitahtı olan İstanbul üzerine yöneltmiştir. Osmanlı başkentindeki gayrimüslim tebaa, diğer misyoner kurumlar gibi İngiliz misyoner teşkilatlarının da dikkatlerinden kaçmamıştır. Arsası Sultan Abdülmecit tarafından tahsis edilen ve 1853-1856 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Kırım Savaşı'na katılan İngiliz askerlerinin anısına 1856 yılında yapılan Christ Church ya da diğer adıyla Kırım Kilisesi, İstanbul'da açılan ilk Anglikan Kilisesi'dir. 1870 ve 1878 yıllarında yeni kiliselerin açılmasıyla bu sayı üçe çıkmıştır¹⁶⁷. İstanbul'da misyonerlik faaliyetleri sonucunda Protestanlık inancına ilk olarak ilgi duyanlar, Türkçe konuşan Rumlar olmuştur. Başlangıçta patrikhanenin misyonerlere sert tepki göstermesi sonucu başarılı olamayan misyonerler, 1880'li yıllarda faaliyetlerini artırmış ve küçük bir Protestan Rum Kilisesi¹⁶⁸ kurmuşlardır.

¹⁶³ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, Rupel Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 11-180.

¹⁶⁴ Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 172.

¹⁶⁵ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ATAM Yayınları, Ankara, 2012, s. 155.

¹⁶⁶ Harman, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁶⁷ Çatalbaş, **a.g.m.**, s. 172-173.

¹⁶⁸ Harman, **a.g.e.**, s. 158-159.

İngiliz misyonerleri özellikle Güneydoğu Anadolu’da Süryaniler, Nesturiler, Kürtler ve Ermeniler üzerinde de faaliyet yürütmüşlerdir. Süryaniler, Urfa, Nusaybin ve Musul civarında yaşayan, Aramice konuşan ve Hristiyanlığı ilk kabul eden, Doğu Hristiyanlığı ya da Doğu Kilisesi olarak nitelendirilmişlerdir. Kendilerini diğer putperest Aramiler’den ayırmak için Suriyeli anlamına gelen “*Süryani*” ismini alan bu topluluk, miladi 38 yılında Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Urfa Monofizit Piskoposu Jacob Baradaeus’a (500-588), Bizans ayrı bir kilise kurma izni verince Anadolu, Suriye ve Filistin bölgesindeki taraftarlarına *Jacobitler* yani *Yakubiler* denmeye başlamıştır. Sayıları yaklaşık olarak 200 bin civarında olduğu tahmin edilen Yakubiler, *Kadim Süryaniler* olarak ta bilinmektedir. I. Dünya Savaşı öncesinde Patriklik merkezi Mardin’de bulunan ve Batılı devletlerin himaye ve kışkırtmalarına itibar etmeyen Süryaniler, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmışlar ve milli mücadeleye destek¹⁶⁹ vermişlerdir.

Nesturiler ise genelde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır bölgesinde Van-Musul-Urmiye üçgeni arasında, Anadolu’da da yoğun olarak Hakkari taraflarında, XIX. yüzyıla kadar dış dünyadan ve uygarlıktan uzak bir şekilde yaşamışlardır. XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 120.000 civarında bir nüfusa sahip olan ve Arapça konuşan Nesturiler¹⁷⁰ din ve kültürlerini Osmanlı Devleti’nin oluşturduğu hoşgörü ortamında serbestçe yaşamışlardır. Misyonerlik faaliyetlerinin emperyalist girişimlerle paralel olarak arttığı XIX. yüzyılda Batılı büyük devletlerin dikkatini çekmeyi başaran ve Batılı misyonerlerce dağılı Kürtler, Asurlular, Doğu Süryanileri ya da Yahudilerin Kayıp Boyları şeklinde isimlendirilmişlerdir. İngiltere, Uzak Doğu’daki sömürgelerinin güvenliği açısından, Rusya’nın Akdeniz’e iniş yolunda bir engel oluşturabilmek için Nesturilerin koruyuculuğunu üstlenerek bölgede daha etkin bir politika sergilemeye başlamış, Süryanileri “*medenî Hristiyanlıkla*” tanıştırma kisvesiyle Protestanlığı yaymaya çalışmıştır. Nesturi Patriği ile en yakın ilişki İngiliz misyonu tarafından kurulmuş, Nesturiler İngilizlerin istediklerini yapmadıklarında ise misyonerlerce kendilerine verilen gıda ve ilaç yardımı kesilmiş, hatta bazen bazı Kürt aşiretleri Nesturiler üzerine saldırtılarak bölgede kargaşa çıkarılmıştır¹⁷¹.

¹⁶⁹ Özdemir, a.g.e., s. 13-69.

¹⁷⁰ Mithat Aydın, “İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve İngiltere”, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, **Belgi Dergisi**, 2011, Sayı 1, s. 2-3.

¹⁷¹ Kadir Albayrak, “Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği”, **İslami Araştırmalar**, 2007, Cilt 20, Sayı 2, s. 167; Özdemir, a.g.e., s. 23-25, 42; Selahattin Satılmış, “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, **Belleten**, 2007, Sayı 261, s. 654.

1838 yılından itibaren “*Christian Knowledge Society*” ye bağlı misyoner Ainsworth ve Musul konsolos yardımcısı C.A. Rassam’ın bölgeye gönderilmesi ile İngiliz misyonerlik faaliyetleri başlamış, misyonerlerin ifadesiyle Nesturiler arasında bir çift öküz karşılığında mezhep değiştirenler olmuştur. İlerleyen süreçte İngiliz hükümeti “*Fırat Keşif Kolları*” adıyla iki kişiyi daha bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirmiş, bu çalışmalar sonucunda 1842 yılında Nesturi Patriği kendilerine eğitim alanında yardım edilmesi için Canterbury Başpiskoposluğu’na başvurmuştur. Patriğin talebi üzerine papaz George Percy Badger, Nesturiler arasına gönderilmiş, Patriklik merkezi olan Koçanis’e giderek burada bir yıl kalmıştır. Nesturiler ile İngilizler arasında misyonerler yoluyla geliştirilen ilişkiler neticesinde bölgedeki Kürt beyleri ile de çeşitli sorunlar yaşayan Patrik, İngiliz konsolosuna yazdığı mektupta askeri müdahale yoluyla destek istemiştir¹⁷². Misyonerlik faaliyetlerinin arttığı XIX. yüzyılda bölgede Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamış, bölge insanları misyonerlik faaliyetlerini “*büyük devletlerin daha dolaysız müdahalesinin bir ön çalışması*”¹⁷³ olarak değerlendirmişlerdir.

1861 yılında patriklik makamına geçen Revil, İngiliz misyonuna ılımlı davranmış, 1863 yılında Kraliçe Victoria’ya (1837-1901), şikâyetlerini içeren bir dilekçe¹⁷⁴ göndermiştir. İngiltere, Patriğin taleplerini başlangıçta ağırdan almasına rağmen, Nesturilerin Rusların etki alanına girmelerinden endişe ederek 1876 yılında Papaz, E.L. Cutts’ı, 1881 yılında Rudolph Wahl’i, 1886 yılında da Arthur Maclean ve W. Henry Browne isimli misyonerleri Urmiye’ye göndererek “*Archbishop of Canterbury’s Assyrian Mission*” adındaki misyonu kurdurmuş ve Nesturilerle yeniden temasa¹⁷⁵ geçmiştir. 1870 yılında Koçanes’te bir evde 30-40 öğrenciyle gizlice eğitim faaliyeti yapan İngiliz misyonerler, 1881 yılında Hakkari’nin Tayyar-ı Ulya, Tayyar-ı Süfela ve Tehop köylerinde okul açma girişiminde bulunmuş, ancak yöre halkının tepkisi¹⁷⁶ nedeniyle bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Hariciye Nezareti’nin Tercüme Odası’na ait olan 1864 tarihli bir arşiv belgesine göre, İngiltere’nin Musul Konsolosu da Nesturi reisleri ile temas kurarak, Nesturileri vergi vermemeleri için¹⁷⁷ teşvik etmiştir. Nesturiler bir

¹⁷² Satılmış, **a.g.m.**, s. 655-657; Özdemir, **a.g.e.**, s. 25; Albayrak, **a.g.m.**, s. 169; Mithat Aydın, “Misyonerlik Kısacasında Nesturiler: Katolik, Ortodoks ve Protestan Misyonerlerin Nesturiler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Siyasi Sonuçları”, **Erdem**, 2011, Sayı 60, s. 15-16.

¹⁷³ Touraj Atabaki, (Ed.); **İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 83-84.

¹⁷⁴ **BOA**, HR.TO., Dosya No: 241, Gömlek No: 26, (29//1863).

¹⁷⁵ Satılmış, **a.g.m.**, s. 661; Aydın, **a.g.m.**, s. 16.

¹⁷⁶ Mutlu, **a.g.e.**, s. 248.

¹⁷⁷ **BOA**, HR.TO., Dosya No: 489, Gömlek No: 42, (04//1864).

yandan da Rusya ile temasa geçmiş, yürütülen siyasi ilişkiler kısa sürede meyvelerini vermeye başlamış ve Rus Ortodoks Kilisesi'ne mensup olan misyonerler, 1897 yılında Urumiye'de ilk merkezlerini açmışlardır. İngiltere bu durumdan rahatsız olmuş, Nesturilerin Rusya'ya meyletmemesi için Nesturilerin yanlarından ayrılmamış, Nesturi meliklerinin İngiliz faaliyetlerinden memnun olmamasına rağmen İngiliz misyonerleri bölgede din ve sağlık konularında¹⁷⁸ çalışmalarını yürütmüşlerdir.

İngilizler, Nesturiler arasında dini yayınlar¹⁷⁹ dağıtarak kişiler üzerinde dini telkinlerde bulunarak ve maddi yardımlar yaparak, Nesturi tebaayı Osmanlı yönetiminden soğutmaya, kimi zamanda bu kitleleri isyanlara¹⁸⁰ hazırlamışlardır. Osmanlı yönetimi şüphelendiği misyonerleri sıkı bir takibe almış, daha misyonerler görev sahasına varmadan haklarındaki istihbarı bilgiler ve yapabilecekleri olası zararlı faaliyetler hakkında yerel makamlar uyarılmıştır. Dâhiliye Nezareti, 16 Zilhicce 1310 (01 Temmuz 1893) tarihli yazısında İngiliz misyonerlerinden Mr. Browne adlı şahsın Nesturileri İngiliz himayesine almaya çalıştığı ve onlara Protestanlığı kabul ettirme gayreti¹⁸¹ içinde olduğunu, bu çalışmaların engellenebilmesi için adı geçen şahsın bölgeye geldiğinde hal ve hareketlerinin dikkatlice takip edilmesi gerektiğini yerel makamlara bildirmiştir¹⁸². Mr. Browne'dan Osmanlı belgelerinde “*üstad-ı şeytani*” olarak bahsedilmektedir. Browne, Hakkari bölgesinde yaklaşık olarak 23 yıl boyunca kalmış, hekimlik diploması olmamasına rağmen bazen doktor, bazen de papaz olarak dolaşmış, halka ilaç dağıtmış ve dini telkinde bulunmuştur¹⁸³. Osmanlı yönetiminin İngilizlerin bölgede okul açma taleplerini reddetmesi üzerine İngiliz misyoneri Browne, Nesturilerin elde edilebilmesi için Nesturi Patriği adına bölgede çoğu köylerde olmak üzere tam on dokuz adet okul ile Nesturi ruhban kesimini yetiştirmek için Koçanis'te ilahiyat okulu¹⁸⁴ açmıştır. İngilizler aslında Nesturilerden daha çok onların yerleşik olduğu alanın stratejik önemiyle ilgilenmiş bu amaçla İngiliz Kilisesi tarafından Nesturilere temsilciler gönderilmiştir. Dahiliye Nezareti'nin Şifre Evrak bölümüne ait 21 Kanunusani 1334 (21 Ocak 1918) tarihli arşiv belgesine göre; İngiliz hükümetince, Nesturi ruhani reislerine sınırları muhtemelen Çölemerik ve Gavar kazalarını içeren bir Keldani hükümeti kurulması¹⁸⁵ vaat edilmiştir. Nesturi Patriği Mar Şimon, bölgedeki

¹⁷⁸ Şaşmaz, **a.g.e.**, s. 66-68; Özdemir, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁷⁹ **BOA**, İ.DH..., Dosya No: 1274, Gömlek No: 100258, (27 Şevval 1309).

¹⁸⁰ Albayrak, **a.g.m.**, s. 169.

¹⁸¹ **BOA**, Y..PRK.UM..., Dosya No: 27, Gömlek No: 64, (14 Zilhicce 1310).

¹⁸² **BOA**, DH.MKT., Dosya No:2062, Gömlek No:98, (16 Zilhicce 1310).

¹⁸³ Aydın, **a.g.m.**, s. 20; Satılmış, **a.g.m.**, s. 666-667.

¹⁸⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 108; Güngör, **a.g.e.**, s. 68; Satılmış, **a.g.m.**, s. 667.

¹⁸⁵ **BOA**, DH.ŞFR., Dosya No: 603, Gömlek No: 30, (21 Kanunusani 1334).

Kürt Emirlerinin tasfiye edilmesiyle oluşan iktidar boşluğundan yararlanıp Hakkâri civarındaki dağlık alanda yaşayan Nesturilerin lideri olarak tanınmak istemiş, misyonerler ise Nesturileri İsrail'in kayıp kabileleri¹⁸⁶ olarak değerlendirmişlerdir. Bu ittifak Patriğe siyasal bir güç sunarken, misyonerlere ise Nesturiler üzerinden bölgede yeni nüfuz alanları açmıştır. İngiliz misyonerlerden Papaz R. Wahl, 1880 Aralık ayında Hakkâri'yi gezmiş ve Nesturileri ziyaret ederek, ziyareti ile ilgili detaylı bilgileri İngiltere'nin Van Konsolosu Clayton'a bildirmiştir. Nesturiler, kendilerine yapılan dini ve insani yardımların ardındaki siyasi amaçları hissedince misyonerlik faaliyetlerinden rahatsızlık duymaya başlamışlardır. 7 Temmuz 1881'de İran sınırında bulunan Tayari ve Tehoma'daki Nesturiler, yörede çalışan Protestan misyonerleri kovmak için her türlü tacizi yapmışlardır. Bu iki yörenin Nesturi önde gelenleri, misyoner ve öğretmenleri kaldıkları evlerden zorla çıkarmışlar ve hayatlarını tehdit etmişlerdir¹⁸⁷.

İngilizler bir yandan siyasal alandaki güçlerini kullanırken, diğer yandan da basın yayın faaliyetleriyle Nesturilerle teması sürdürmüş, 1887-88 yıllarında 267 soru-cevaptan ve toplam 108 sayfadan oluşan bir ilmihal ile çeşitli ayin kitapları ve gramer kitapları İngiliz misyonerlerince hazırlanıp¹⁸⁸ Nesturiler arasında dağıtılmıştır. Rusların bölgede misyonerlik faaliyetleri sonucunda bazı Nesturilerin Ortodoksluğu kabul etmesi ve sadece gayrimüslimler üzerinde değil, Müslüman halka da Ortodoksluğu kabul ettirme çabaları¹⁸⁹ içinde olması üzerine Osmanlı yönetimi, İngiliz misyonerlerine karşı sertleşen politikasını kısmen yumuşatmıştır. Rus misyonerleri karşısında "ehvenişer" olarak görülen İngiliz misyonerlerinin okul açmak için istedikleri ruhsatları vermeye başlamıştır. Dahiliye Nezareti'ne ait 05 Muharrem 1329 (06 Ocak 1911) tarihli bir arşiv belgesinde; İngiliz Cemiyet-i Hayriye'si tarafından Nesturi çocuklarının eğitilmesi amacıyla Musul'a bağlı İmadiye Kazasının Bikad Karyesinde iki katlı bir okul ve bir kilise yaptırılmasına Osmanlı makamlarınca ruhsat verildiği ve bu dönemde İran'da yaşayan Nesturilerin Rusya'nın etkisi ile Ortodoks mezhebini kabul etmeye başlamaları üzerine Osmanlı Nesturilerinin Ortodoksluğu kabul etmemeleri için İngiliz misyonerlerinin büyük gayretler gösterdiği¹⁹⁰ belirtilmiştir. Rusya'nın misyonerlik faaliyetlerinden rahatsız olan İngilizler, bir yandan bölgedeki Rus misyonerliğini engellemeye çalışırken, diğer yandan da kendi misyonerlik

¹⁸⁶ Kieser, **a.g.e.**, s. 95-96.

¹⁸⁷ Şaşmaz, **a.g.e.**, s. 68-69.

¹⁸⁸ Satılmış, **a.g.m.**, s. 670-671.

¹⁸⁹ BOA, Y..PRK.EŞA., Dosya No: 29, Gömlek No: 56, (05 Zilhicce 1315).

¹⁹⁰ BOA, DH.İD., Dosya No: 123, Gömlek No: 4, (05 Muharrem 1329).

faaliyetlerini geliştirmeye devam etmişlerdir. İngiliz misyonerleri bölgeye gelmeden önce İngiltere'nin Musul konsolosu yanında bir tercüman ve bir misyoner öğretmenle birlikte 1910 tarihinde Musul, İmadiye ve Çölemerik'te bulunan aşiret şeyhleri ile temasa geçerek altyapı oluşturmaya çalışmıştır. Bölgede artan misyonerlik faaliyetlerinden rahatsız olan yerel halk, bu duruma tepki göstermiştir. İngiliz misyonerlerinin İmadiye ve Bibaydi Köyü'nde okul inşa etmek için ruhsat almalarına rağmen, bölge halkı bu duruma itiraz etmiş, hem Musul Valiliği'ne hem de sadarete şikayet ederek inşaatın durdurulmasını istemişlerdir. Osmanlı yönetimi ise bölgede yürütülen Rus misyonerliğini dengeleyeceğini düşünerek kanunlara muhalif olmasına rağmen bölgede İngiliz Okulu açılmasına ruhsat vermiş, bir yıl sonra da Musul'da bir İngiliz Hastanesi açılmıştır¹⁹¹. İngiliz misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki Nesturiler üzerinde başarılı olmalarının nedenleri arasında bölgedeki İngiliz konsolosların misyonerlere sağladıkları maddi ve manevi yardımların da payı oldukça büyük olmuştur. İngiliz konsoloslar, misyonerlerin istek ve şikayet merkezi olmuş, hatta bazı konsoloslar köy köy gezerek misyonerlik yapmış ve halkı devlete karşı isyana¹⁹² teşvik etmişlerdir. İngiliz misyonerler 1911 yılında bölgedeki eğitim-öğretim faaliyetlerine yeniden başlamış, ancak açtıkları okullara beklenen ilgiyi göremeyince, Osmanlı topraklarını terk etmeye başlamışlardır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Canterbury Başpiskoposluğunun Nesturiler arasında faaliyet gösteren misyonerlerini geri çekme kararı alması üzerine İngiliz misyonerler, Urmiye istasyonundaki mal ve mülklerini Amerikan misyonuna devrederek bölgeden uzaklaşmışlardır. Ayrıca İngilizlerin bölgeden çekilmelerinden sonra İngiliz misyonerlerinin çok sayıda açtığı köy okulu Rus misyonerlerce devralınarak¹⁹³ faaliyetlerini sürdürmüştür.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını Birinci Dünya Savaşı'nda cephelelerdeki askeri yenilgiler üzerinden yapan anlatımlar yanlış olmasa da eksiktir. Devletin yıkılışını sadece askeri yenilgiler üzerinden anlatmak, diğer unsurları görmemezlikten gelmektir. Oysa bu yıkılıştaki askeri unsurlar kadar siyasi, diplomatik ve ekonomik zafiyetin yanında misyonerler eliyle oluşturulan toplumsal ayrışmanın, birlikte yaşama idealini tüketmesi de oldukça etkilidir. XIX. yüzyıla kadar zaten büyük ve güçlü bir devlet olduğunu tüm rakiplerine kabul ettirmiş olan İngiltere, bu durumunu

¹⁹¹ Mutlu, **a.g.e.**, s. 249; Satılmış, **a.g.m.**, s. 686-687.

¹⁹² Aydın, **a.g.m.**, s. 16.

¹⁹³ Satılmış, **a.g.m.**, s. 686-687; Özdemir, **a.g.e.**, s. 28-31.

sürdürebilmek için uluslararası çıkar oyununda elindeki tüm unsurları sahaya sürmüştür. Bu unsurların başında askeri, politik, diplomatik ve ekonomik güçler başta gelirken, dini, kültürel ve misyonerlik birimleri de azımsanmayacak ölçüde etkili olmuştur. Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyılın hemen başlarında bugün Orta Doğu olarak adlandırılan bölgede faaliyetlerine başlayan İngiliz misyonerleri, yaptıkları dini faaliyetlerin yanında siyasal ilişkilerin şekillenmesinde de etkili olmuşlardır. Diplomatik çevrelerin desteği sayesinde kendilerine uygun bir çalışma ortamı sağlayan misyonerler, eğitim, sağlık ve sosyal yardım kuruluşları eliyle mensubu oldukları ülkelerin her türlü çıkarlarının korunması ve geliştirilmesine hizmet ederek, kendi kültürlerinin ve bakış açılarının başka coğrafyalara taşınmasında etkili bir rol almışlardır.

İngiltere belirlediği hedeflere ulaşmada sömürgecilik ve misyonerliği en etkin şekilde kullanan ülkelerden biri olmuştur. Bu hedeflerin başarıya ulaştırabilmesi için ticari ilişkiler, siyaset, diplomasi, mali yardımlar, ittifaklar, azınlık isyanlarının desteklenmesi, casusluk faaliyetleri ve en son çare güç kullanımı tercih edilmiştir. Yürütülen sistemli çalışmalar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı tamamlanmıştır. I. Dünya Savaşı bu misyonlara çalışmalarının semeresini alma fırsatını sağlamış, imparatorluktan koparılan bölgelerin, o bölgede faaliyet gösteren misyoner grupların mensubu olduğu ülkelerin kontrolüne girmesini sağlamıştır. Bölgede günümüzde de yaşanan etnik ve dini temelli sorunların oluşumunda misyonerlerin yaklaşık iki asır öncesinden itibaren attıkları tohumların etkisi görülmektedir. Misyonerlerce verilen telkinler ile kendi kültürüne yabancılaştırılmış kimlikler, ne kendisi kalabilmiş, ne de özendiği kültüre terfi edebilmiştir. Asli kimliğini kaybetmiş ruhlar, kendilerine yeni bir kişilik kazandırma arayışında hem kendi iç dünyalarında büyük bir buhran yaşamış, hem de toplumda çatışma ve kaosa neden olmuşlardır. Bu çatışma ve kaos, bölgede yabancı güçlere hizmet etmiş, bölgenin emperyalist misafirlerinin ev sahibi gibi davranmasına ortam hazırlamıştır. İngiltere örneğinde incelediğimiz misyonerlik faaliyetlerinin, neredeyse Batı'nın bütün emperyalist devletleri tarafından yürütülen, gayet sistemli bir işleyişi olan, siyasal, sosyal, kültürel ve ticari hedeflere ulaşmada bir unsur olarak kullanıldığı görülmektedir. Misyonerlik faaliyetlerinin zararlarını en aza indirebilmek için, misyonerlerin kendi ülkelerinin yararına çalışan "öncü güçler" olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bunun yanında misyonerlere kapı aralayacak, kendi insanlarınıza onlara yöneltebilecek imkan ve şartları yeniden gözden geçirmeli ve eksiklikler giderilmelidir. Devlet eliyle sürdürülen eğitim daha kaliteli ve verimli hale getirilmeli, devletin sosyal yönü daha çok ön plana çıkarılmalı, toplumun hiçbir ferdinin eğitim, sağlık

ve ekonomik sıkıntılardan dolayı misyonerlerin tuzağına düşmeyecek tedbirler geliştirilmelidir.

İnandığı dine ihlasla bağlı, milli ve kültürel değerleri özümsemiş, özgüveni yerinde olan, sağlam karakterli ve eğitilmiş bireylerin yetiştiği bir toplumda her türlü misyonerlik faaliyeti ve bunların uzantılarının akamete uğrayacağı aşikardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Kitaplar

Açıkses, Erdal; **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

Akdağ, Mustafa; **Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2016.

Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2013.

Armaoğlu, Fahir; **Yirminci Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012.

Atabaki, Touraj (Ed.); **İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.

Ayaz, Ratip, **İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)**, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Kırşehir, Nisan 2017, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Aydın, Mithat; **Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Bowen, Harold; **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Bozkurt, Gülnihal; **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Brant, James; **1838 Yazında Kürdistan**, Rupel Basım Yayın, İstanbul, 2014.

Burak, D. Mehmet; **Birinci Dünya Savaşında Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yayınları, Ankara, 2004.

- Bury, G.Wyman; **Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu**, Destek Yayınları, İstanbul, 2011.
- Cilacı, Osman; **Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- Çabuk, Mustafa; **Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları**, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş, 2008.
- Çatalbaş, Resul; **Majesteleri'nin Kilisesi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
- Çavdar, Tevfik; **Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- Çaycı, Abdurrahman; **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Ekinci, Ekrem Buğra; **Ama Hangi Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Engelhardt, Edouard Philippe; **Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2010.
- Engin, Vahdettin; **Pazarlık**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ergin, Osman Nuri; **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 1-2-3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Erkek, İbrahim; **Batı'nın Öncü Gücü Misyonerler**, Öncü Yayınları, Ankara, 2013.
- Ferguson, Niall; **İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı**, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Fromkin, David; **Barışa Son Veren Barış**, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul, 1989.
- Gümüş, M. Sıddık; **İngiliz Casusunun İtirafı ve İngilizlerin İslam Düşmanlığı**, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Günay, Tuncer; **Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2004.
- Gündüz, Şinasi; **Misyonerlik**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Güngör, Erol; **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
- Güran, Tevfik; **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Hamlın, Cyrus; **Türkler Arasında Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej**, Kahverengi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hararı, Yuval Noah; **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens**, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015.
- Harman, Ömer Faruk (Ed.); **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2005.

- Hill, Christopher; **İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- İnan, Uğur; **Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- İrtem, Süleyman Kani; **Şark Meselesi Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi**, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, **Osmanlı Devleti’nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi**, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kahraman, Ahmet; **Dinler ve Misyonerler**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kazım; **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, **İstihbarat**, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.
- Karaca, Taha Niyazi; **Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karakuş, Erdoğan; **İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2006.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, Cilt 5, 9, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Kieser, Hans Lukas; **İskalanmış Barış (Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kılıç, Davut; **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ATAM Yayınları, Ankara, 2012.
- Kılınçkaya, M. Derviş; **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, ATAM Yayınları, Ankara, 2008.
- Kocabaşoğlu, Uygur; **İngiliz Sicimi**, İmge Yayınevi, Ankara, 1995.
- Kocatürk, Önder; **Balkanlar’dan Orta Doğu ’ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, Cilt II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kumrular, Özlem; **Türk Korkusu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2016.
- Küçük, Abdurrahman; **Misyonerlik ve Dinler arası Diyalog**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- Mortimer, Favell Lee; **Asya’da Uzaklarda**, Destek Yayınları, İstanbul, 2011.
- Mutlu, Şamil; **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ortaylı, İlber; **Osmanlı Barışı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

- Osmanlı Belgelerinde Suriye**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2014.
- Öke, Mim Kemal; **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı EWC Noel'in Faaliyetleri 1919**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1988.
- Özcan, Azmi; **Pan-İslamizm**, İSAM Yayınları, Ankara, 1997.
- Özdağ, Ümit (Ed.); **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Kripto Yayınları, Ankara, 2014.
- Özdemir, Bülent; **Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Renouvin, Pierre; **I. Dünya Savaşı ve Türkiye**, e Yayınları, İstanbul, 2004.
- Russell, Bertrand; **Neden Hristiyan Değilim**, İlke Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sander, Oral; **Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)**, İmge Yayınevi, Ankara, 2012.
- Saydam, Abdullah; **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Shaw, J.S.-Shaw, E.K.; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt 2, e Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sırma, İhsan Süreyya; **Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, **Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şaşmaz, Musa; **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, ATAM Yayınları, Ankara, 2013.
- Turan, Ömer; **Avrasya'da Misyonerlik**, ASAM Yayınları, Ankara, 2002.
- Turan, Süleyman; **Misyoloji: Hristiyan Misyon Bilimi**, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011.
- Türkmen, Zekeriya; **Musul Meselesi**, ATAM Yayınları, Ankara, 2011.
- Uçar, Abdullah; **Misyonerler (Modern Haçlılar)**, Adım Matbaası, Konya, 2005.
- Uçar, Ahmet; **İslam Dünyasında Misyoner Orduları**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014.
- Uğurlu, Ö. Andaç (Ed.); **Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2005.
- Yerasimos, Stefanos; **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye (Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına)**, Cilt 2, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975.
- Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Makaleler

- Albayrak, Kadir; “Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği”, **İslami Araştırmalar**, 2007, Cilt 20, Sayı 2, s. 164-171.
- Aydın, Mithat; “İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve İngiltere”, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, **Belgi Dergisi**, 2011, Sayı 1, s. 15-49.
- _____, “Misyonerlik Kısacasında Nesturiler: Katolik, Ortodoks ve Protestan Misyonerlerin Nesturiler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Siyasi Sonuçları”, **Erdem**, 2011, Sayı 60, s. 1-30.
- Bayraktar, Mehmet; “Dinlerarası Diyalog ve Misyonerlik”, **İslami Araştırmalar**, 2007, Cilt 20, Sayı 4, s. 391-398.
- Birinci, Ali; “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2006, Cilt 4, Sayı 7, s. 291-349.
- Burak, D. Mehmet; “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketi’nin Başlaması ve Etkileri”, **OTAM**, 2003, Sayı 14, s. 291-318.
- Buzpınar, Ş. Tufan; “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. yüzyıl)”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı 10, s. 107-120.
- Cevizliler, Erkan; “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Tarihin Peşinde**, 2014, Sayı 12, s. 119-155.
- Çatalbaş, Resul; “Anglikan (İngiliz), Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, Sayı 25, s. 167-176.
- _____, “Anglikan (İngiliz), Misyoner Teşkilatlar”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, Cilt 2, Sayı 2, s. 121-138.
- Çelik, Mehmet; “Lübnan’da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 2015, Sayı 35, s. 439-450.
- Ebuzziya, Ziyad; “Tanzimat’a Osmanlı Basının Tesiri”, **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 61-64.
- Gündüz, Şinasi; “Misyonerlik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, İstanbul, 2005, s. 193-199.
- Hajdari, S. A; “Tarihi Süreç İçerisinde Misyonerlik ve Misyonerlerin Yetim Faaliyetleri”, **İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi**, 2016, s. 4-60.
- Haydaroğlu, İlknur; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”, **Türkler**, 2002, Cilt 14, s. 181-188.
- Hülagü, Metin; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2001, Sayı 10, s. 57-99.

- Karaköse, Hasan; "Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey'in Layihası (1911)", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2004, Cilt 5, Sayı 1, s.43-57.
- Kocabaşoğlu, Uygur; "XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", **Osmanlı**, Ankara,1999, Cilt 5, s. 340-349.
- Kocaturk, Önder; "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri", **Türkoloji Kültürü**, 2011, Cilt 4, No:7, s. 17-34.
- Nurdoğan, Arzu; "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları-II", **Dini Araştırmalar**, 2014, Cilt 17, Sayı 44, s. 13-42.
- _____, "Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi:Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar", **İslami Araştırmalar**, 2014, Cilt 25, Sayı 2, s. 74-94.
- Satılmış, Selahattin; "XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri", **Bellekten**, 2007, Sayı 261, s. 653-688.
- Sezer, Ayten; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, Cilt 16, Özel Sayı, 169-182.
- Sonyel, Salahi; "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çalışmalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", **Bellekten**, 1985, Sayı 195, s. 647-656.
- _____, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", **Osmanlı**, Ankara, 1999, Cilt 2, s. 142-145.
- Şişman, Adnan; "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", **Türkler**, 2002, Cilt 14, s. 173-180.
- _____, "XX. Yüzyıl Başlarında Rumeli ve Adalardaki Yabancı Müesseseler", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2008, Sayı 1, s. 1-10.
- Tozlu, Necmettin; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", **Osmanlı**, Ankara, 1999, Cilt 5, s. 329-338.
- Vahapoğlu, M. Hidayet; "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", **Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (Türklerde Hoşgörü Özel Sayı I)**, 1996, Cilt 8, Sayı 22, s. 41-51.
- Yalduz, Alparslan; "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, Cilt 12, Sayı 2, s. 257-296.
- Yamı, Vedat Şafak; "Anglikan Kilisesi'nin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research**, Cilt 3, Sayı 11, s. 578-585.
- Zengin, Zeki Salih; "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", **Bellekten**, 2007, Sayı 261, s. 613-652.